

PAPER DETAILS

TITLE: `BAVULA SIGMAYAN HAYATLAR`: GÖÇMEN KADIN ANLATILARINDA TRABZON'DA
MEKÂNLAR, PATIKALAR VE MÜCADELELER

AUTHORS: Aysula KURT

PAGES: 257-296

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2057104>

"BAVULA SIĞMAYAN HAYATLAR": GÖÇMEN KADIN ANLATILARINDA TRABZON'DA MEKÂNLAR, PATİKALAR VE MÜCADELELER*

Ayşula KURT**

ÖZ

Yeni imkân ve hayatlara kapı aralayan göç, toplumsal cinsiyet ve mekânsal açıdan farklılaşan deneyimler barındırmaktadır. Kadın ve erkek olmaya atfedilen anlamlar, göç deneyimini doğrudan etkileyen bir faktör olarak göç çalışmaları içinde yer almaya başlamıştır. Göçün cinsiyetlendirilmiş sınırları içinde kadın göçmenlerin sınır aşan, ulus-ötesi pratikleri hem göç deneyiminin hem de göç sonrası yaşam koşullarının değerlendirilmesinde toplumsal cinsiyet temelli araştırmaları gerekli kılmaktadır. Bu makalede Eski Sovyet Ülkeleri'nden Trabzon'a göç eden kadınların farklılaşan göç deneyimleri, çalışma koşulları ve mekânsal pratikleri penceresinden değerlendirilmiştir. Kadın göçlerinin mekânsal ve toplumsal sonuçları, Sarp sınır kapısının 1988 yılında açılmasından bu yana geçen zaman içerisinde toplumsal değişim ve dönüşümler üzerinden okunabilmektedir. Bu bağlamda, çalışmada 17 kadın göçmen ile yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiş olup alan gözlem verilerinden de yararlanılmıştır. Sonuç olarak, kadın göçmenlerin Bavul ticareti yıllarından kalan toplumsal önyargılarla mücadelelerinde değişen çalışma koşulları ve toplumsal etkileşim süreçlerinin mekânsal deneyimlerine etkisi, göç anlatıları üzerinden yorumlanarak Trabzon örneğinde bir kesit sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Göçmen Kadın, Damga, Mekân, Toplumsal Cinsiyet.

"LIVES THAT DON'T FIT IN A SUITCASE": PLACES, PATHS AND STRUGGLES IN TRABZON IN THE NARRATIVES OF MIGRANT WOMEN

ABSTRACT

Migration, which offers new possibilities and lives, reveals experiences that differ in gender and spatiality. The meanings attributed to women and men have been discussed in migration studies since these factors directly affect the migration experience. Within the gendered boundaries of migration, the transboundary, transnational practices of women migrants require gender-based research in assessing both migration experience and post-migration living conditions. In this article, the different migration experiences of women who migrated to Trabzon

* Gönderim Tarihi: 15.09.2020.Kabul Tarihi:01.11.2020.

** Arş. Gör., KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, TRABZON. aysulakurt@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0938-5982.

from the Former Soviet Countries are investigated from the perspective of their working conditions and spatial practices. Spatial aspects and social consequences of women's migration can be read through social changes and transformations since the Sarp Border Gate opening in 1988. In this context, semi-structured interviews were conducted with 17 female immigrants and field observation data were also collected. The study used women's migration narratives and examined the impact of changing working conditions, social interaction related to their spatial experiences and their struggle against social prejudices during the shuttle trade years to present a section concerning the Trabzon case.

Keywords: Trabzon, Immigrant Woman, Stigma, Space, Gender

Giriş

Bir yerden bir yere gitmek, en temel anlamda yer değiştirmek, insanın bedensel olarak mekânlar arası hareketliliğidir. Peki ya göçün mekânlar arası yer değiştiren bedensel hareketlilikten fazlası olduğunu düşündüren sebep nedir? Bu soruya verilebilecek en kestirme yanıt; göçün beden maddi varlığının dışında ve onu aşan, toplumsal bedenin hatta onu sarmalayan kültürel mekânın da göç etmesidir. Bedene eklenilen toplumsallaşma biçimlerimiz, bireysel ve toplumsal varlığımızı tamamladığı düşünülen kültürel ve sosyal yanımız, bedenle birlikte mekânlar arası yolculuk etmektedir. Başka bir ifade ile yer değiştiren göçmen, bedenine eklenilen toplumsal kabul ve alışkanlıklarının birçoğunu da bavulunda taşımaktadır. “Bavul” göçmenin ve göçün olgusunun simgesi olarak görsel malzemelerde sıklıkla kullanılmaktadır. Çalışmada ise bavul ticareti sürecinde Post Sovyet ülkelerden gelen mekik ticareti göçmenlerinin yanlarında satmak için getirdikleri malzemeleri taşıdıkları bir nesne olarak değil, metaforik olarak göçmenin tüm toplumsal ve kültürel alışkanlıklarını, göç öncesi ve sonrasındaki yaşama ilişkin duygu ve düşünce dünyasını içinde taşıyan “hayali bir beden” olarak ele alınmıştır. Bu makalede, neler yaşadığı, nelere rağmen ve neleri göze alarak, bir bavula tutunup ev, aile, şehir ve ülkelerini geride bırakarak “yola çıkan” kadınların deneyimlerinden yola çıkılmıştır. “Bavul” kelimesi, bavul ticareti ve diğer bir adlandırma ile mekik ticaretinin sembolü olması nedeniyle metaforik bir anlamda kullanılmıştır. Bu bakımdan çalışmada bavul, bazen kadın göçmelerin işi, bazen göç arkadaşları bazen de sadece sırdaşları olan önemli bir göç simgesidir. “Bavula sığmayan hayatlar”, “bavuldan dökülen anlatılar” yoluyla yorumlanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları bakımından katılımcıların anlatılarında göçmenlik bağlamında mekân ve kimlikler arasında kurulan ilişkilerde toplumsal etkileşim sürecine odaklanılmıştır. Doğu Karadeniz’de “yolu hiç bitmeyen” Eski Sovyet Ülkeleri’nden kadınların otuz üç yıldır devam eden göç hareketliliğinin hikâyesi Trabzon örneği üzerinden bir kesit çalışması ile okunmaya çalışılmıştır. Bavul ticareti ya da mekik ticaretinin; mekânsal,

toplumsal ve ekonomik dönüşümlere rağmen “bavulun elden düşmediği” bir yaşam biçimine dönüşen göç sürecimi haline gelmesi, kadın göçmenlerin görme ve anlatım biçimleriyle ele alınmış ve kadınların¹ göçmenlik deneyimleri, “bavul” ve “mücadele” metaforik anlatım içeriğinden hareketle yorumlanmaya çalışılmıştır.

Mekânsal açıdan göç ve göçmenlik arasındaki ilişki, fiziksel ve zihinsel anlamda sınırlar, geçişler ve stratejiler barındıran toplumsal yapının dinamik ve statik özellikleriyle bağlantılıdır. Bir mekâna ait olma ya da yabancı olma hâli, günümüz toplumlarının birbiri içine girmiş farklı olgularına tekabül etmekle birlikte geçişken örüntüler de sergileyebilmektedir. Söz konusu iç içe girmede göç, farklı yaşamlara kapı aralayan toplumsal olgu olmakla birlikte bir mekânsızlık ve ait ol(a)mama hâli olarak göçmenliğin kaygan zeminine de işaret etmektedir. Bu anlamda göç, “küresel çağın ikonu olarak yerleşmek değil hareket etmeyi simgelemektedir”². İnsanlığın yerleşik hayata geçişiyle “yerleşikliğin göçebelik karşısında yenilgiye uğradığı uzun tarihsel zaman diliminin artık sona erdiğini” ileri süren Zygmunt Bauman, “göçebelerin intikamı” tanımlamasıyla insanın mekânsal sabitliğine inatmışçasına görünürlük kazanan göçmenlerin hareketliliği³ne dikkat çekmiştir. Bu açıdan bakıldığında 21. yüzyıl, kendinden önceki çağlardan nitel ve nicel açıdan farklılaşan toplumsal bir olgu olarak ulus-ötesi göç hareketlilikleri ve pratikleri sergilemektedir. Stephen Castles ve Mark J. Miller’in da ifade ettiği gibi toplumlar arasında göç hareketliliklerinden kaynaklı yeni bağlantılar ortaya çıkmaktadır⁴. Göçmenler geldikleri yerler ile yakın ilişkilerini sürdürmeye devam ederken diğer taraftan da göç ettikleri toplumlar ile yeni ilişkiler içine girmektedirler. Bu noktada ulus-ötesi göçün tanımını yapmak yerinde olacaktır. Derya Özkul, çalışmasında ulus-ötesi göç kavramını, “köken ülke ile ev sahibi konumundaki ülke veya başka ülkeler arasında oluşan ekonomik, politik ve sosyokültürel bağları açıklamak için”⁵ kullanır. Ulus-ötesi göç (*transnational migration*) üzerine alanyazın tartışmalarında öne çıkan temel savın ise insanların birçok yer ile ilişkiye girerek bağ kurmaları olduğunu belirtir. Peki ya göçmenlerin geride kalan aileleri, kültürleri ve ülkeleri ile olan ilişkileri daha önceki göç hareketliliklerinde yok muydu? Özkul, göçmenlerin geride kalan aileleri ile kurdukları ilişkilerin gündelik yaşamlarında kapladığı yere dikkat çeken antropoloji çalışmalarını hatırlatarak bu durumun yeni bir olgu olmadığını ileri

¹ Çalışmanın tamamında Post-Sovyet ülke menşeli göçmen kadınlar için kelime tekrarı yapmamak adına yer yer “kadın” ifadesi kullanılmıştır.

² Richard Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s.10.

³ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 48.

⁴ Stephen Castles ve Mark J. Miller, *Göçler Çağı - Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.40-41.

⁵ Derya Özkul, “Ulus-Ötesi Göç: Uluslararası Göç Yazınında Yeni Bir Paradigma”, Edt. S. Gülfer İhlamur- Öner ve N. Ash Şirin Öner, *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.484-486.

sürer. Bu noktada cevaplanması gereken diğer bir soru ise ulus-ötesi göçlerin ayırt edici özelliğinin ne olduğudur. Özkul, teknolojik gelişmelerin artması, göçmenlerin coğrafi olarak ayrı fakat zihnen aynı ülkede olabilmesi, para transferlerinin geçmişe oranla artması ve lobi faaliyetlerin gelişmesi gibi özellikleri ile ulus-ötesi göç ve göçmenlerin diğer göç ve göçmen çeşitlerinden ayırıldığını ifade etmektedir⁶. Bu bağlamda her göç ulus-ötesi olmadığı gibi, her göçmen de ulus-ötesi göçmen özelliği göstermemektedir.

Göç hareketliliği, belirli zaman dilimlerinde farklı coğrafyalarda ikamet etmenin yanı sıra; varılan ve arkada bırakılan iki mekân arasında dokunan mekiklerin etkilediği toplumsal alanları oluşturmaktadır. Ulus-ötesi toplumsal alanın oluşumunda mekânlar arası mekiklerin toplumsal failleri olarak kadınların rolünün giderek arttığı söylenebilir. Thomas Faist'e göre iki mekân arasındaki yolu ilk inşa edenler insanlığın önemli bir başarısına imza atmışlardır. Faist, "insanlığın bu bağlantı kurma isteğinin, hem uzamsal ayrılığın pasif olan direnişini hem de özel gruplaşmanın aktif direnişini" temsil ettiğini ve göçmenlerin "iki mekân arasındaki mesafeyi namevcutlaştırdıklarını" ileri sürer⁷. Faist, günümüz toplumlarında göçün, nicel sıçramadan çok nitel bir sıçramayla ilişkilendirilmesi gerektiğini de ifade eder. Ona göre nitel sıçramayla ulus-aşırı ağlar, yerel olarak sınırlanmış toplumsal alanları sınır aşan değişimlere önceden hazırlayarak, gerçek bir ulus-aşırılaşmanın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Böylelikle sadece insan sirkülasyonunu değil fikir, parasal kaynak, sembol ve habitusları içerisinde barındıran bir ilişki ağının oluşumu mümkün olabilmektedir⁸. Göç ve göçmen ağlarının ulusaşırı göçün devam etmesine yardımcı olabildiğini aktaran Faist, bu durumun ulusaşırı göçün sürmesini sağladığı gibi bazen göçe neden olan faktörlerin yerini alabildiğini de ekler⁹. Örneğin, arkadaş ve akraba grupları ulus-ötesi göçlerde rol oynayan önemli göçmen ağlarından biridir. Göç rotası olarak Türkiye'nin göç verenden, göç alan ülke konumuna gelmesinde coğrafya olarak kaynak ülkelere yakın ve rahat ulaşılabilmesi, vize kolaylıklarının yanı sıra göçmenlerin Türkiye'de çalışan tanıdıkların varlığı ve enformele ekonomide iş bulma imkânlarının fazla olması gibi birçok etki söz konusudur¹⁰. Doğu Karadeniz, özelde ise Trabzon'un göç alan konumunun, sınır ilişkilerinden dolayı kaynak ülkelere coğrafi olarak yakın olmasının yanı sıra kültürel bağlamda, kesintili de olsa, tarihsel ilişkilerle de bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Özellikle üç ayı aşmayan ziyaretlere ilişkin

⁶ Özkul, a.g.e. s.487-489.

⁷ Thomas Faist, *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2003.

⁸ Faist, a.g.e. s.265.

⁹ Faist a.g.e. s.265-266.

¹⁰ Gülay Toksöz- Seyhan Erdoğan- Selmin Kaşka, *Türkiye'ye Düzensiz Emek Göçü ve Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Durumları*, IOM International Organization For Migration, 2012, s.21

esnek vize koşulları ve göçmenlerin enformel sektörde iş bulabilmeleri önemli bir etkidir.

SSCB'nin dağılma sürecinden sonra yaşanan göç hareketliliğinde sıklıkla kullanılan birkaç kavrama kısaca değinmekte fayda vardır. Sema Erder'in de ifade ettiği gibi göç kuramları içerisinde çeşitli kavramlarla ifade edilmeye çalışılan düzensiz göç hareketlerinin temelinde yatan ve aslında daha da önemle üzerinde durulması gereken nokta emektir. Herhangi bir ülkeye turistik vize girişi yapan, bu ülkelerde enformel alanda çalışan ve iş kurmak için uğraşıp ticaret yapanlara "sözde turist" denir. Bu yolları kullanan göçmenler, ülkeye giriş şartları doğrultusundaki amaçların dışında kendi amaçları için vize ya da diğer yasa dışı yollarla hedef ülkelere giriş yapmaktadırlar. Sözde turistlerin sadece İstanbul'da olmadığı, aralarında Doğu Karadeniz'in de bulunduğu birçok bölgenin kasabalarında yer aldıkları bilinmektedir. Çalışmada kullanılan diğer kavramlar ise "mekik göçü" ve "bavul ticareti" kavramlarıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse düzensiz göç hareketleri içinde tanımlanan mekik göçleri, çevre ülkeler arasında sürekli dolaşan, bu ülkelerde kısa süreli ve düzensiz çalışan, ticaret yapan ya da iş ilişkisi kurmaya çalışan nüfus gruplarının hareketliliğine atıfta bulunur. Bu bağlamda sözde turistler, mekik tüccarları, kaçak göçmenler gibi "düzensiz gruplar" olarak değerlendirilen göçmenlerin ortak noktaları bulunmaktadır. Bu göçmen grupları, göç ettikleri ülkede ekonomik geçim sağlamaya çalışırlar ve çoğunlukla kayıtdışı işlerde yer alırlar. Göçmenlerin gittikleri ülkelerde kayıt dışı işler yapmaları, ülke koşullarından bağımsız olarak çalışma koşulları nedeniyle yaşamlarının da kayıt dışı ve izole koşullarla biçimlendiğini söylemek yerinde olacaktır. Tüm bu nedenlerden dolayı göçmenler yasa dışı bazı işlerle özdeşleştirilebilmekte ve ayrımcılığa tabi tutulabilmektedirler¹¹. Örneğin seks işçiliği, eğlence sektörü, bakım ve ev hizmetleri göçmenler için kayıt dışı çalışmaya daha fazla imkân sağlayan sektörlerdir.

Ulus-ötesi göçleri kendinden önceki göç akımlarından ayıran ve bu çalışmanın konusunu oluşturan diğer bir özelliği ise artan sayıdaki kadın göçleridir. Ulus-ötesi nüfus hareketlerinin içinde göçmenlerin farklılaşan nitelikleri, koşulları ve deneyimleri kavramsal açıdan farklı bakış açılarının üretilmesini gerekli kılmıştır. Kadınların, daha iyi yaşam koşulları elde etmek için aile göçünün dışında farklı coğrafyalara doğru bireysel göç hareketlilikleri, göçmen kimliğinin toplumsal cinsiyet temelli bir yaklaşımla ele alınması ihtiyacını doğurmuştur. Bu noktada göç deneyimine toplumsal cinsiyet perspektifinden bakan "göçün kadınlaşması" olgusu önemli bir kavramdır. Castles ve Miller'e göre; kadınların düşük ücretli ve düşük statülü işlerde yoğunlaştığı geleneksel toplumsal cinsiyet bölünmesi, her iki cinsiyetten işçileri

¹¹ Sema Erder, "Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye "Göç Alan" Ülke mi?", *Mübeccel Kiray İçin Yazılar*, Ankara: Bağlam Yayınları, 2000, s.253-254

etkileyen yeni bölünmelerle çakışmakta ve güçlenmektedir¹². Göç sonrası emek piyasası içerisinde göçmelere ayrılan işlerinde kadınların belirli işlerde çalışmak zorunda kaldıklarını kavramsallaştırmak için “3D” kavram setini oluşturan Ndioro Ndiaye’nin çözümlemesine bakıldığında göçmen kadınlar göç sonrasında “kirli (dirty)”, “tehlikeli (dangerous)” ve “aşağılayıcı (derogatory)” işlerde çalışmak zorunda kaldıklarından¹³ bu iş kollarının cinsiyetlendirilmiş alanlar olduğu söylenebilir. Göçe eklenilen ataerkil değer yargıları ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, kadın göçmenin göç sonrası emek piyasasındaki yerinde belirleyici bir unsurdur. Kadınların göç alanyazınındaki “unutulmuşlukları” ve göç deneyiminin toplumsal cinsiyet bağlamında eleştirilmesinden söz eden Sermin Çakmak, toplumsal, ailesel ilişkiler ve istihdam deneyimleri açısından göçün toplumsal cinsiyet temelli bir olgu olduğunun altını çizer. Ona göre, göç deneyimi, erkek ve kadın göçmenlerin cinsiyete bağlı hiyerarşik ilişkileri ile yeniden üretilir¹⁴. Göç sürecinde ve sonrasında göçmenlerin iş ve yaşam koşullarında toplumsal cinsiyetin hem kaynak ülke hem de gidilecek ülke açısından önemi vardır. Gidilmek istenen ülkenin toplumsal cinsiyet algısı, kadın göçmenlerin yasal statülerinden yapacağı işe kadar birçok konuyu etkilemektedir¹⁵. Kadınların ulus-ötesi göçler içindeki değişen konumu ve toplumsal cinsiyet özelliklerinin göçe etkisi, “göçün kadınlaşmasına” (feminizasyonuna) neden olmuştur. Göçlerin kadınlaşmasını ortaya koyan nedenlerin; göç alan ve veren ülkedeki cinsiyet rollerindeki değişimi, ev işi ve seksle ilgili hizmetler sektöründe artan talepler, ekonomik ihtiyaçlar, kadınların baskıcı veya sıkıcı çevrelerinden kaçmak, daha iyi yaşam istekleri ve son olarak ulus-ötesi evlilikler olduğu söylenebilir¹⁶.

Ulus-ötesi göçler içinde kadınların mağduriyetleri konu edildiğinde ilk akla gelen “kadın ticareti” olmaktadır. Fakat bu noktada göçmen grubu içinde yer alan, kendi isteğiyle göç eden kadınların maruz kaldığı koşullar ile insan ticareti mağduru olan kadınların birbirinden ayrı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir¹⁷. Dolayısıyla kadın göçmenlerin göçe karar verme süreçleri, hedefleri, göç deneyimlerinde yaşadıkları mağduriyetler ve umut alanları

¹² Stephen Castles ve Mark, J. Miller, *Göçler Çağı - Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

¹³ Ndioro Ndiaye, “Göç Kadınları Tehlikeli, Kirli, Aşağılayıcı İşlerde Çalışmaya Zorlanıyor”. *Uluslararası Göç ve Kadın Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları:12, İstanbul, 2007, s.21

¹⁴ Sermin Çakmak, “Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar.” *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, C: 2, S: 2, 2010, s.52-53

¹⁵ Blandine Mollard, “Kadın ve Göç: Göç Deneyimi Boyunca Sağlığın Geliştirilmesi”, *Göç ve Kadın Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, <http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Türkçe/Etkinlikler>, Ankara, 2010.

¹⁶ Çisel E. Gökmen, “Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Bölgesinde Turizmde Çalışan Göçmen Kadınlar” *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2011/1, s.202

¹⁷ Çağla Ü. Ulutaş- Aşlı Kalfa, “Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri”, *Fe Dergi* 1/2, 2009, s.28

bağlamında farklılaştığı söylenebilir. Göçmen kadınların emek piyasasındaki çalışma alanlarına ve koşullarına ilişkin toplumsal cinsiyet temelli değerlendirmeler, göçmen emeğinin piyasa içinde hangi alanlarda istihdam edildiği ile ilişkilidir. Kuvvet Lordoğlu, Türkiye’de emek piyasasında göçmenlerin çalışma alanlarına bakıldığında kadınların esnek çalışma koşullarının olduğu sektörlerde yoğunlaştığını ortaya koyar¹⁸. Ev içi hizmetlerde yapılan işin tanımının olmaması; yemek, bulaşık, çamaşır, temizlik, çocuk, hasta ve yaşlı bakımı gibi birçok işi de kapsamı nedeniyle işverenler, genellikle yatılı çalışan istihdam etmek istemektedirler. Yatılı olarak bu işlerde çalışmak evli ve çocuk sahibi göçmen olmayan kadınlar tarafından çok fazla tercih edilmemektedir. Göçmenlerin bu alanda daha fazla istihdam edilmesi yatılı kalma durumunun bu işlere olan talebi artırdığından kaynaklı olabilir. Ayşe Akalın, ev içi hizmetlerde göçmen çalışanlar üzerine yaptığı araştırmasında benzer bir durumdan söz etmiştir. Çalışmada, yatılı olarak çalışmayı kabul edenler, az sayıdaki dul/boşanmış kadınlar olduğundan talebi karşılayacak oranda bir çalışma isteğinin olmadığı ileri sürülmüştür. Bu durumda özellikle kayıt dışı çalışmanın sağlanabildiği bir alan olarak ev içi işlerde çalışmak, göçmen kadınlar tarafından tercih edilmektedir. Göçmen kadınlar, öncelikle yaşlı, hasta ve çocuk bakımında, bazen sadece ev işlerini, bazen de bakım ve ev işini birlikte yapmak üzere yerli işgücüne göre daha düşük ücretlerle istihdam edilmektedir”¹⁹.

R. W. Cornell’e göre, cinsiyete dayalı iş bölümü belirli iş tiplerinin belirli insan kategorilerine bölüştürülmesidir. Ev içerisindeki iş bölümünde yapılamayan işler için gerekli emek, piyasadan ücretli olarak karşılanmaktadır. Selma James’in de belirttiği gibi, aile kurumu içinde cinsiyetli iş bölümünün kadınlar üzerine bıraktığı işler, kadınlar tarafından ücretsiz şekilde yapılmaktadır fakat yapılmadığı ya da yapılamadığı durumlarda ise göçmen kadınlara istihdam alanı oluşmaktadır²⁰. Aksu Bora, “*Kadınların Sınıfı*” çalışmasında ev hizmetleri piyasasının varlığı ile cinsiyet, sınıf ve ırk ayrımcılığı sistemlerinin yeniden üretildiğini ortaya koyar. Ücretli ev hizmetleri toplumsal eşitsizliklerin ifade edilmesinde ve üretilmesinde yapısal bir role sahiptir ve ücretli ya da ücretsiz fark etmeksizin ev işi, “kadın işi” olarak görülmektedir. Bu bakımdan ev işi cinsiyetin kurulmasında kritik bir öneme sahiptir ve sadece erkeklerle kadınlar arasındaki farka işaret etmez, aynı zamanda farklı kadınlık tarzlarının oluşma-

¹⁸ Kuvvet Lordoğlu, “Türkiye’de Çalışma Hayatının Bir Parçası Olarak Yabancı Çalışanlar”, Edt. Barbara Pusch-Tomas Wilkoszewski, *Türkiye’ye Uluslararası Göç, Toplumsal Koşullar- Bireysel Yaklaşımlar*, Kitapyayinevi İstanbul, 2007, s.107.

¹⁹ Ayşe Akalın “Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey”. *European Journals Women’s Studies*, 14; 209, 2007, s.213-215

²⁰ Selma James, *Cinsiyet, Irk, Sınıf, Kadınlardan Yeni Bir Perspektif*, Bgst Yayınları, İstanbul, 2010, s.166-168.

sına da etki etmektedir²¹. Leonore Davidoff, ev işinin kültürel olarak inşa edildiğini, ev işi kavramının oluşturduğu etkinliğin, koşul ve anlamlarının zaman içerisinde değiştiğinden bahseder. Ona göre, kadının toplumsal olarak görünmez kılınmasının en önemli nedeni, aslında fiziksel olarak görünmezliğinden kaynaklıdır²². Nitekim ev ve bakım hizmetlerinde çalışan göçmen kadınların tarım ve inşaat işçisi olarak çalışan erkek göçmenlerden daha az görünür olmaları, fiziksel olarak görünürlükleri arasındaki farka atıfla yorumlanabilir. Cinsiyete dayalı iş bölümünden kaynaklı ev ve bakım hizmetlerinin kadın işi olarak görülmesinden ve aile içinde işlerin cinsiyetlere göre eşit şekilde dağılmamasından kaynaklı giderek daha fazla kadın göçmen söz konusu hizmetlerde çalışmaktadır. Bu durum göçün sürekliliğini de sağlamaktadır.

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında ulusötesi göçler ve kadın göçmenlerin göç sürecindeki konumuna ilişkin bir çerçeve çizilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında ise öncelikle Trabzon özelinde kadın göçleri ve bu göçlerin toplumsal sonuçları hakkındaki değerlendirmeler alanyazından hareketle yapılacaktır. İlerleyen ikinci ve üçüncü bölümde alan araştırmasından elde edilen veriler ve gözlem notları paylaşılmıştır. Son olarak dördüncü bölümde Sovyet ülkelerinden göç eden kadınların damgalanmış kimlikle yaşam mücadelesi, göç sonrası deneyimlerini şekillendiren mekânlar ve işverenler ile ilişkileri bağlamında değerlendirilmiştir. Bavul ticareti bu anlamda göçmen kadınların Trabzon'a gelmelerine aracı olan önemli bir gelişmedir. "Nataşa" etiketinin gölgesinde kalan ve seks işçiliği yapmadığı hâlde bu etiketlemeden dolayı etkilenen göçmen kadınlar toplumsal ilişki ağları içerisinde nerede konumlanmaktadır? İlk dönem bavul turisti olan daha sonra "Nataşa"ya dönüşen göçmen kadın kimliği kentin modernleşen yapısı içerisinde bakım ve ev hizmetleri başta olmak üzere Trabzon hizmet sektöründe görünmektedir. Bugüne kadar Eski Sovyet ülkelerinden Trabzon'a göç konusunda yapılmış sınırlı sayıda akademik çalışmada kentteki göçmen kadın olgusu, seks işçisi ve "Nataşa" olgusu ile ilişkilendirilmiştir. Bu çalışmanın amaçlarından biri de seks işçilerinin dışında kentte yaşayan kadın göçmenlerin yaşama tutunma stratejilerini, onların gözünden bakarak anlamak ve yorumlamaya çalışmaktır.

1.Bavul Turistinden "Nataşa"ya: Sarp-Trabzon Mekiğinde Göçmenlik

Göç ve göçmen ağları kapsamında Trabzon, Türkiye'nin aldığı Sovyet sonrası göçler bakımından önemli bir yerdir. Bu nedenle Sarp Sınır Kapısı'nın açılmasıyla başlayan göç sürecine ilişkin alanyazına bakmak bu çalışmanın amaç ve konu sınırlılığı bakımından alanda işaret etmeye çalıştığı boşluğu doldurabilmekte yararlı olacaktır. Doğu Karadeniz Bölgesinde Trabzon, göçe

²¹ Aksu Bora, *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.9-14

²² Leonore Davidoff, *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.146-151.

bağlı toplumsal ve mekânsal dönüşümün izini sürmek için uygun bir kenttir. Örneğin, geçen otuz üç yılda birçok konuda olduğu gibi kadın göçmenlerin çalışma alanlarının bavul ticaretinin azalması ve bölgede kurulan Rus pazarlarının kapatılmasıyla hizmet (bakım ve ev hizmetleri) ve tarım (findık ve çay işçiliği) sektörü başta olmak üzere farklı alanlara kayması söz konusu değişimin boyutlarından birkaçıdır. Bu değişim ve dönüşümün tanığı, kimi zaman nesnesi kimi zaman da öznesi konumundaki kadın göçmenlerin iş ve toplumsallık örüntülerindeki deneyimleri, dönüşümün izlerini ve seyrini takip edebilmek açısından önemli görülmüştür. Ulus-ötesi göçün Trabzon ilinde doğurduğu toplumsal ve ekonomik sonuçlar, sadece Trabzonluları değil, göç eden kadınları da etkilemiştir. Mijana Morokvasic 'in de dediği gibi kadınlar ve erkekler göç sürecine sadece farklı etkiler yapmakla kalmaz, aynı zamanda göçmen olmayanlar üzerinde de farklı etki yaratırlar. Ona göre kadınlar, hareketliliğin verdiği özgürleştirici ortamda daha iyi kazanç sağlayacakları coğrafyalara doğru göç etme kararlarını verirken, yerel normlara meydan okuyabilmektedirler²³. SSCB özelinde düşünüldüğünde ekonomik çöküşle toplumsal ilişkilerin de sarsıntı geçirdiği atmosferde, kadınların ailelerin erkek üyelerinden bağımsız olarak dâhil oldukları bavul ticareti, kendi kültürel, ahlaki ve toplumsal normlarıyla mücadele etme ya da en azından bu mücadeleyi göze almaları olarak okunabilir. Söz konusu mücadele farklı boyutlarla sınır-ötesi alanda da devam ettiği görülmektedir.

Sarp Sınır Kapısı'nın açılması, Eski Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki göç süreci, tarihsel ve kültürel bağların insan hareketliliği noktasında kesintiye uğradığı yıllardan sonra söz konusu ilişkiler ve bağlantıların yeniden hareketlenmesini sağlamıştır. Türkiye'nin Gürcistan'la bağlantısı olan Sarp Sınır Kapısı bu anlamda sadece bir kapı değil, kültürel geçişler ve hafızaya ilişkin simgesel anlamlar da taşımaktadır. Sınır kapılarının mekânsal olarak iki yeri birbirine bağlamasının yanı sıra, toplumsal ve kültürel manada birçok örüntü ve unsuru da böldüğünü gösteren çalışmalar mevcuttur. Örneğin Latife Akyüz'ün sınır kapısının ikiye ayırdığı Sarp köyü ve sınır ilişkilerindeki etnik ve toplumsal cinsiyet dinamiklerini araştırdığı Artvin Hopa örneği üzerine çalışması bulunmaktadır. Akyüz çalışmasında, sınırdaki ekonomik ilişkilerin etnisite ve toplumsal cinsiyetle kesişme noktalarını ele almıştır²⁴. Deniz Yüksek, kayıt dışı ticaret ve cinsiyet ilişkileri boyutuyla bavul ticaretini "*Laleli Moskova Mekiği*" adlı araştırmasında konu edinmiştir. Bu çalışma, bavul ticaretinden etkilenen Trabzon'un ve İstanbul Laleli'de ticaretin ekonomik ve toplumsal sonuçlarına değinmesi bakımından önemlidir. Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti ile

²³ Mirjana Morokvasic, "Gendering Migration" *Migracijske i Etničke Teme*, 30 (3), 2014, s.355-359.

²⁴ Latife Akyüz, "Ethnicity and Gender Dynamics of Living in Borderlands: The Case of Hopa- Turkey, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013.

Türkiye arasında kültürel, kurumsal ve toplumsal anlamda kesintiye uğrayan ilişkiler, yaklaşık olarak yetmiş yıl sonra ekonomik ilişkilerin başlamasıyla bir araya gelen akraba topluluklarının bölünmüş hayatlarını da birleştirmiştir. Türkiye ve SSCB arasında sınır ticareti anlaşması yapılmasıyla, sınırdan geçişlerde kişilerin yanlarında Türkiye’de ticaret yapabilmeleri için eşya geçirmelerine izin verilmiştir. Yüksek, SSCB’nin dağılmasından sonra Karadeniz havzasında meydana gelen canlılığı ulus-ötesi mekiklerin oluşturduğu bir tablo olarak okur. Sınır geçişi, ticari anlaşma ve SSCB’nin dağılması ile varılan noktada kentteki ticari çevrelerin, Trabzon’un bu ticari canlılık havasında kentin kaybettiği eski liman kenti özelliğini geri alacağı yönünde umut beslemiş olduklarını belirtir. Sınır hareketliliği hızla artarak Karadeniz sahil şeridi boyunca derme çatma pazarların kurulmasına neden olmuştur. Bavul ticaretinin sağladığı olanaklardan yararlanan ESB vatandaşların sadece belirli bölgelerde yaşayan insanlar değil SSCB’nin hemen hemen her yerinden oldukça geniş bir alana yayılan kesimlerden Türkiye’ye göç ettikleri bilinmektedir²⁵. Trabzon, söz konusu yıllarda önemli fakat geçici bir canlılık dönemi yaşamıştır. Sınır kapısının küçük ticarete açılması ve dağılma süreci ile bir yandan ticari hayatında geçici bir canlılık dönemi yaşarken, diğer yandan toplumsal ve demografik yapısında değişim ve dönüşümlere tanık olmuştur. Bu ticari potansiyeli değerlendirmek amacıyla Türkiye’nin öncülüğünde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ve 1992 yılında Trabzon Serbest Bölgesi açıldı, 1998’de Trabzon İhracatçılar Birliği kurulmuştur²⁶. Sovyet turistlerinin bu ziyaretlerini mal ticaretine dönüştürerek özellikle Doğu Karadeniz Bölgesinde ticari bir piyasa oluşturmuşlardır. Sınır ticareti de zamanla sınır ve kıyı ticaretine dönüşerek iki ülke arasında gerek sınır gerekse Doğu Karadeniz Bölgesindeki liman şehirlerinden yapılan ithalat ve ihracat ile bölgede önemli bir ticari potansiyel hâline gelmiştir.

Sema Erder, Eski Sovyet toplumlarında yaşayan kadınlarınemek piyasasına girişleri ve çalışma alanlarına ilişkin araştırmasında, seks turizminin küresel bir ticaret hâline gelmesi ile göç etmek isteyen kadınların mafya örgütleri tarafından hedeflendiğine değinir. Küresel seks ticaretinin halkası ülkelerden biri olarak Türkiye’nin de kadın ticaretinin ve buna bağlı mağduriyetlerin yaşandığı ülkelerden biri olduğunu belirtir²⁷ Erder’in de ifade ettiği gibi kadın göçmenler

²⁵ Deniz Yüksek, *Laleli- Moskova Mekiği: Kayıt Dışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.21-23.

²⁶ Güven Bakırezer, “Trabzon’un Sosyo-Ekonomik Çöküşü”, (Ed. Güven Bakırezer, Yücel Demirel), *Trabzon’u Anlamak*, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.81.

²⁷ Sema Erder, “Zor Ziyaret: Nataşa Mı? Döviz Getiren Bavul Mu? Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Gelen Kadınların Emek Piyasasına Girişi”, Der. Serpil Sancar, *21. Yüzyıla girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat’a Armağan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.199.

“Nataşa” kimliğiyle tanınmaya başlamışlar²⁸. Özellikle SSCB’den gelen kadınların kimliği, bütün Doğu Bloğuna mal edilmiştir. Medya bu imajın yaratılmasında tepki ve ilgi odağı olarak kadınları çarpıcı bir şekilde ön plana çıkarmıştır²⁹. Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayanlar açısından bavul ticareti göçmenleri, kamusal alanda toplumsal temas ve karşılaşmalarla bir merak konusu hâline de gelmiştir. Sadece kent merkezi değil kırsal bölgelerden Trabzon’a gelenlerin de göçmen kadınlarla temas ettiği ve tanıştığı, bölgede aile anlatılarında dile getirilen “Rus kadın”lar ile kurulan ilişkilerden anlaşılmaktadır. Bu durum göçmen kadınların başlangıçta kitlesel bir grup olmamasına rağmen seks işçiliği yapan kadınlarla aynı etiketlenme sürecini yaşamalarına neden olmuştur. Söz konusu olgu, bavul ticareti turistlerinden bağımsız olarak gelişen seks ticareti ile yön değiştirmiştir. Bavul ticaretinin zirve yaptığı 90’lı yıllardan sonra ticari canlılığın İstanbul’a kayması ile Trabzon’da geriye kalan göçmen kadınlardan az sayıda bavul turisti ve “Nataşa” olarak etiketlenen seks işçileri olmuştur. Mehmet Bozok’un Trabzon özelinde ele aldığı çalışmasına göre; “kendi bedeninden başka satacak bir şeyi olmayan SSCB yurttaşı yoksul kadınlar, seks ticaretine gönülsüz bir biçimde ve çoğu zaman zor kullanılarak yönelmişlerdir”³⁰. Bozok’un ifade ettiği bu durum, “göçmen kadın” imgesi ile “Nataşa” imgesini özdeşleştiren düşünceden çok da uzakta durmamaktadır.

Kadın göçmenlerin Trabzon’daki yaşamına iş ve toplumsallık ilişkilerinden bakmak için hafızaları biraz yoklayıp bavul ticareti dönemine göz atmak gereklidir. Trabzon’a kadın göçü konusuna odaklanan ya da kısmi olarak ele alan, Nevzat Kalaycıoğlu,³¹ Sibel Aydın 2006,³² Mehmet Bozok,³³ ve Latife Akyüz’ün³⁴ çalışmalarında kadın göçmenlerin bavul turisti ve seks işçiliği alanında görünür oldukları ileri sürülmüştür. Bu bakımdan alanyazında

²⁸ Sema Erder, “Yabancılaşmış Kurgulanan Ülkenin Yabancıları” *Türkiye’de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*, Derin Yayınları İstanbul, 2007, s. 46-47.

²⁹ Leyla Gülcür- İlkkaracan Pınar, “The Natasha Experience: Migrant Sex Workers From The Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey” *Womens Studies International Forum*, 25, No. 4, 2002.

³⁰ Mehmet Bozok, “Yoksullaşma, Sağcılık, Trabzonspor Taraftarlığı ve Nataşaların Gölgesinde Trabzon Erkekliği” Uğur Biryol (Ed. Uğur Biryol). *Karardı Karadeniz*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.432-435.

³¹ Nevzat Kalaycıoğlu, “Sovyet Turistlerinin Trabzon’da Sınır ve Kıyı Ticaretinin Doğu Karadeniz Bölgesinde Meydana Getirdiği Ticari Hacim”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Trabzon, 1992.

³² Sibel Aydın, “Post-Sosyalist Ülkelerde Açığa Çıkan İş Gücü ve Trabzon’da Yabancı Uyraklı Kadın Olgusu”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2006.

³³ Mehmet Bozok, “Constructing Local Masculinities: A Case Study From Trabzon”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013.

³⁴ Latife Akyüz, “Ethnicity and Gender Dynamics of Living in Borderlands: The Case of Hopa- Turkey”, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013.

Trabzon'da göçmen kadınların ev ve bakım hizmetleri alanındaki görünümüne ilişkin alan çalışmasının yapıldığı tarihte bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Söz konusu yıllarda yapılmış detaylı çalışmalar yok denecek kadar azdır. Kalaycıoğlu'nun göç süreci ve ekonomik gelişmelere dair öncü olması bakımından önemli kabul edilen çalışmasında, bavul ticareti turistlerinin meydana getirdiği ticaret hacmi ve ilişkileri konu alınmıştır. Çalışmada kullanılan tanıma göre bavul ticareti; Sovyetler Birliği'nden gelen turistlerin yanlarında getirdikleri eşyaları Türkiye'de satarak döviz ile mal alışverişinde bulunup, aldıkları bu malları ülkelerine götürmeleridir. Bu süreçte yaşanan geçici ticari canlılıkta sınır ticareti Sarp Sınır Kapısı'ndan yapılmıştır. Bu sınır ticaretini Rize, Trabzon, Artvin, Kars ve Erzurum; kıyı ticaretini ise, Artvin (Hopa), Rize, Trabzon, Ordu ve Samsun illeri yapmıştır³⁵.

Trabzon kentinin ulus-ötesi göçler ve toplumsal değişme serüveninde kadın göçmenlerin etkisi bir tartışma konusudur. Kentteki göçmen kadınların toplumsal algıdaki boyutu iki taraflıdır. Ildiko Beller Hann çalışmasında "Nataşa sorunu"nun toplumsal etkilerinden söz ederken bu iki boyutun diğer yanına dikkat çeker. Ona göre "Karadeniz'in doğu kıyılarındaki yerel nüfus, Eski Sovyetler birliğine ilişkin ahlaki coğrafya sınırları, cinsiyet ve ırk hiyerarşisinden"³⁶ oluşmuştur. İlknur Üstün, "Trabzon'un Misafirleri" çalışmasında, Hann'ın, "Rus, sarışın, açık giyimli Nataşa yalnızca fuhuşta çalışan kadını değil, yoksulluğu, çözülen sosyalist rejimi, Hristiyanlığı ve Hristiyan aile yapısına atfedilen kusurları da" taşıdığı³⁷ savına gönderme yaparak "yabancılık" ve "Nataşa" imgesinin cinsiyet temelli oluşturulduğunu ortaya koyar³⁸. Ildiko Beller Hann, M. Chris Hann ile 1992-1993 tarihleri arasında Doğu Karadeniz bölgesinde yaptıkları alan araştırmasında tartışmalara konu olan Rus Pazarlarının kalacak yer sıkıntısı boyutuna dikkat çeker. Çalışmada yer verildiği şekliyle ticaretin ilk yıllarında bavul tüccarlarının lokanta ve otellerde para harcamamak için dışarıda, söz konusu pazarlarda ve çevredeki araçlarda kaldıkları bilinmektedir. Kalacak yer olarak otellerin kullanılmak istenmemesinin nedeni de göçmenlerin en az harcama ile daha fazla para biriktirerek ülkelerine dönmeyi düşünmeleridir. Zamanla göçmenler bölgedeki lokantalara ve otellere de gitmeye başlamıştır. Kısa sürede oluşturulan pazarlar da göçmenlerin etnik olarak adlandırılması ile aynı kaderi paylaşmış ve "Rus pazarı" olmuştur. Fakat bu pazarlarda çalışan, çoğunluğu kadın olan göçmenlerin çok azı Rus'tur³⁹.

³⁵ Kalaycıoğlu, a.g.e. s. 1-4.

³⁶ Ildiko Beller Hann, *Doğu Karadeniz'de Efsane Tarih ve Kültür*, Çivi Yazıları, İstanbul, 1999, s. 90.

³⁷ Hann a.g.e.

³⁸ İlknur Üstün, "Trabzon'un Misafirleri" (Ed. Güven Bakırezer, Yücel Demirel). *Trabzon'u Anlamak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.393.

³⁹ M. Chris Hann - Ildiko Beller Hann, *Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik*, İletişim yayınları, İstanbul, 2012, s. 127-128).

Zamanla bölgenin kıyı kesiminde kurulan bu pazarların çoğu kapanmıştır. Hâlen faaliyetini sürdüren birkaç tane pazar var⁴⁰. Trabzon’da kurulan pazarın ismi halk arasındaki kullanımdan farklı olarak “Avrasya pazarı” olmuş 2000’li yıllarda Moloz mevkiine taşınmış ve pazarın girişine büyük harflerle ismi tabela olarak yazılmıştır. Günümüzde pazar üçüncü bir mekâna taşınarak yer değiştirmiş fakat halk arasında kullanımı hâlen “Rus pazarı” şeklindedir. Nitekim Kalaycıoğlu da kadınların milliyetine bakılmaksızın Rus olarak adlandırılmasından ve pazarlara da aynı ismin verilmesinden⁴¹ söz eder. Fakat gelen kadınların büyük çoğunluğunu Gürcistan kökenli olmasına rağmen millet ve etnik yapı ayırt etmeksizin hepsine “Rus kadını” adı verilmiştir. Buradan hareketle Rus ismiyle adlandırılan bu pazar, Trabzonlular için de toplumsal hafızada yerini almıştır. Chris ve Beller Hann’a göre, “halk arasında Nataşalar diye bilinen fahişelerin çok azı pazarlara gidiyordu. Pazarlardaki tüccarların çoğu erkekler ve yaşlı kadınlardı. Fahişeler ucuz otellerde kalıyordu ve bazıları kimliklerini gizlemek için yanlarında tüccarmış gibi mallar taşısa da herkes (özellikle de öbür tüccarlar) onların pazarda işi olmadığını biliyordu”⁴². 1988 yılı Sarp Sınır Kapısı’nın açılması ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği anlaşmasıyla başlayan süreçte bu alanların toplumsal ve ekonomik sonuçları Trabzon’da kendisini hayalet bir kimlik olarak “Nataşa” etiketinde sürdürmektedir. Bu çalışmada ulus-ötesi alanlarda göçmenlerin çalıştıkları ev ve bakım hizmetlerinin enformel ilişki ağları ile sürdürülen iş koşullarına sahip olduğu ve vize koşullarında göçmenlerin çalışabilecekleri kayıt dışı bir alan yarattığına dikkat çekilmiştir. Öyle ki çalışma koşullarının ve göçmenliğin genel sıkıntılarının yanı sıra yerel ölçekte Trabzon’da “Nataşa etiketi”nin hayaletiyle başa çıkmaya çalışan bu kadınların görünmezlik kısıncında çalışma koşulları söz konusudur. Çalışmada araştırmaya katılmaları için ulaşılan ve görüşmelerin yapıldığı süreçte ilişki kurulmaya çalışılan kadınların göç anlatılarında bir araştırmacı olarak hiyerarşik konumlanma ve güven ilişkisi kurmak, alan çalışmasının en zorlu sürecini kapsamaktadır. Dolayısıyla alan araştırması sürecinde sorgulanan özne-nesne konumları ve ilişkiler bağlamında alanyazında

⁴⁰ Doktora alan çalışmalarımı sürdürdüğüm 2017 yılında Artvin Arhavi ilçe merkezde kurulan küçük bir pazardan haberdar olmuştum. Pazar hâlen göçmen kadınların satış yaptığı ve Rus pazarı olarak adlandırılan bir pazardı. Fakat ne pazardaki kadınlar Rus ne de sattıkları ürünler bavula doldurulan her türden ev eşyası idi. Çoğunluğu Çin malı olan eşyaların satıldığı bu pazarda çalışan birkaç kadınla kısa süreli sohbetimde uzun yıllardır orada yaşadıklarını ve Gürcistan’a gidip geldiklerini öğrenmiştim. Bu nedenle de Türkçeyi çok iyi konuşuyorlardı. Dolaştığım diğer ilçelerde benzer pazar anıları dinledim. Ticaret yoğunluğunun üzerinden yıllar geçmiş ne bölge insanı ne de mekânlar aynı kalmıştı fakat bir cinsiyetlendirilmiş ve milletleştirilmiş bir söylem olarak “Rus pazarı” mekânların hafızasına yer etmişti.

⁴¹ Kalaycıoğlu, a.g.e.

⁴² M. Hann -Hann, a.g.e. s.133.

çok da önemsenmeyen araştırmacı deneyimlerinin altını çizmek amacıyla çalışmada gözlemlere dayanan alan notlarına da yer verilmiştir.

2. Alan Notları: Deneyim ve Anlam Arasında “Ketan Dokumak”

Göç araştırmalarında yöntem konusu özellikle ulus-ötesi yazında toplumsal cinsiyet temelli araştırmaların hız kazanması ile yeniden üzerine konuşulması gereken konulardan biri hâline gelmiştir. Bu bakımdan “alan deneyimi” ve “alandaki karşılaşmalar”a ilişkin araştırma notları kadar hem araştırmacı hem de katılımcıların duruş noktası ve hiyerarşik konumlanışlarının önemli olduğunu düşünerek bu kısımda alan notlarına ve deneyime ilişkin notlara yer verilmiştir. Belkıs Kümbetoğlu, göç araştırmalarında araştıran-araştırılan ilişkisinden hareketle özellikle “araştırmacının araştırma alanına ve araştırılacak gruba ilişkin farkındalığının ve duyarlılığının araştırmanın aktif katılım özelliği”⁴³ bakımından önem arz ettiğini belirtir. Diğer yandan toplumsal cinsiyet temelli göç araştırmalarının artmaya başlamasıyla araştırma yöntemlerine ilişkin tartışmalar da görünür olmaya başlamıştır. Kristen Biehl ve Didem Danış’ın konuya ilişkin değerlendirmeleri “göç alanında toplumsal cinsiyet odaklı çalışmaların gerek konu gerek analiz perspektifi olarak görülmesinin oldukça yeni bir alan olduğu”⁴⁴ yönündedir. Bu yeni alanda çalışma yapan araştırmacıların alan deneyimleri önemli görülmektedir. Nitekim “sahada geçirilen uzun saatlerin, kurulan iletişimin, etkileşimin ve kişisel deneyimlerin, yapılan araştırmaya hangi yönde yansıdığı veya yansımadağı tartışması da nitel araştırmaların doğal bir sonucu”⁴⁵ olarak değerlendirilmektedir.

Araştırmanın sınırlılıkları bağlamında “kadın göçmen” olmanın katılımcıların kendi deneyimlerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunun yanı sıra kadınların Sarp-Trabzon mekiğinde göçü nasıl değerlendirdiklerine ve konumlandıklarıyla ilişkin sorulara cevap aranmıştır. Alan çalışmalarında araştırmacı notları ve deneyimi çalışmanın ne gibi açmaz ve sınırlılıklar bağlamında sürdürüldüğü, nereden nereye evrildiği ya da neden evrildiği noktasındaki hem yöntemsel hem de teorik bakış açılarını güçlendirecek alternatif yollar bulmak için yeni yollar açabilmektedir. Fakat nitel araştırma geleneği içinde bu kısım biraz zayıf kalmaktadır. Türkiye’de alan araştırması geleneğine ilişkin yaygın durumu, alan çalışmalarında karşılaşılan durumların çalışma içerisinde yer

⁴³ Belkıs Kümbetoğlu, “Göç Araştırmalarında Nasıl Sorusu”, (Ed. S. Gülfer İhlamur- Öner ve N. Aslı Şirin Öner), Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.71.

⁴⁴ Kristen Biehl ve Didem Danış, “Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye’de Göç Araştırmaları” (Ed. Kristen Biehl ve Didem Danış). *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye’de Göç Araştırmaları*, SU Gender ve GAR Ortak Yayını, İstanbul, 2020, s.8.

⁴⁵ Selin Vodina Altunkaynak, “Toplumsal Cinsiyet ve Göç Araştırmalarına Araştırmacının Konumsallığı: ‘Patriarkal Pazarlık’ Kısacasında ‘Kız Başına’ Araştırma Yapmak”, (Ed. Kristen Biehl ve Didem Danış). *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye’de Göç Araştırmaları*, SU Gender ve GAR Ortak Yayını, İstanbul, 2020, s.122.

verilmemesi yönünde olduğunu ifade eden Z. Nilüfer Nahya ve Rabia Harmanşah'ın da belirttiği gibi, “nitel çalışmalar kâğıda dökülürken, “önemsiz detaylar”, “terslikler” hatta “başarısızlıklar” olarak tanımlanan deneyimler, araştırmanın metnine yansıtılmaz. Yöntem kısmı içinde kısıtlı olarak kendilerine yer verilen fakat geçirtilen sahada karşılaşılan ya da dâhil olunan kimi durumlar araştırmanın ilerleyişini etkilediği gibi, yönünü dahi değiştirebilir”. Nahya ve Harmanşah, alan notlarının “sıradan görülerek geçirtilen bu kontrol dışı dönüşler ve ilerlemeler, alan çalışmasını sürdüren, hatta geliştiren deneyimler” olarak önemli olduğunu vurgular⁴⁶. Bu açıdan alan deneyimi ve alanda karşılaşılan durumların not edilmesi, daha sonraki süreçte araştırmanın kavramsal ve yöntemsel olarak yönünü, daha yerinde bir ifade ile yolunu, bulmasını sağlayan pusula görevini üstlenir. Araştırma sürecinde alandan veri toplamayı zor ve ulaşılabilirliği sınırlı kılan da örneklemin görünmezliğidir. Bu sektörde çalışan göçmen kadınların büyük bir çoğunluğu kayıtsız çalışmakta olduğundan örnekleme ulaşmakta karşılaşılan sıkıntılar, ilk katılımcılarla kurulan ilişkiler ve zamanla kurulan güven ilişkisi sayesinde katılımcıların kendi arkadaş çevrelerine yönlendirmeler yoluyla daha geniş bir kitleye ulaşarak aşılmıştır.

Bu makalenin alan deneyiminde araştırmacı konumunu ifade etmek için “ketan dokuma” deyimini yerinde bir kullanım olarak düşünerek bu başlığa taşıdım. Alan deneyimini aktardığım bu kısımda deyimın sözlü kültürdeki kullanımına yakın bir durum olduğunu düşünüyorum. Kadınlar arası aktarılan sözlü kültür içinde benim de ailemin kadın üyelerinden çokça duyduğum bu deyim; Karadeniz Bölgesinde çok eski zamanlardan kalma bir uğraş olan ve günümüzde kaybolmaya yüz tutan keten dokuma faaliyetinden geliyordu. Fakat “ketan dokuma” olarak kullanılan bu deyim, bir kişinin hareket ederek bir şey düşündüğünde “ketan dokuyup durma, derdin ne?” şeklinde sorgulanan düşünceli ve sıkıntılı halini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu araştırmanın “ketan” dokuyanlarından biri olarak ben, araştırmacı kimliğime ilaveten diğer tüm kimliklerimle alanda yer almıştım. Ece Öztan'ın da dedi gibi araştırmacı olarak kendi öznellik, deneyim ve duruşunu ortaya koymam gerekliydi⁴⁷. Bu bakımdan kendimi konumlandırmak için manevralar yapmak ve kimlikler arasında sabitlikler yaratmak durumundaydım. Alan çalışması, bazen kadın, bazen araştırmacı bazen de yerli olarak “ötekiyi anlama” ya da “öteki olmak” tüm bu ketan dokuma sürecine içkindi. Diğer taraftan katılımcıların kadınlık ve göçmenliğe eklenen kabul görme, dışlanmışlık, mağdur ve kimlik mücadeleleri içindeki göç hikâyeleri ketan dokumanın diğer yüzü olarak bu

⁴⁶ Z. Nilüfer Nahya ve Rabia Harmanşah, “Kendini ve Ötekini Yazmak: Alan Araştırması ve Deneyim” (Ed. Z. Nilüfer Nahya ve Rabia Harmanşah), *Etnografik Hikâyeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s.18.

⁴⁷ Ece Öztan, “Feminist Araştırmalarda Yöntem”, Edt. Feryal Saygılıgil, *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Dipnot Yayınları, Ankara, s.285.

çalışmanın önemli bir parçasıydı. Alan çalışmam boyunca, bir kadın ve Trabzonlu olarak tabir yerinde ise “ketan dokuyan” bir süreci deneyimlemiştim. Doğduğum, büyüdüğüm, sosyalleşip arasına karıştığım kentin çocukluğuma denk gelen sosyal bir olgusu olan bavul ticareti ve göç konusunda sosyolojinin gözlüğünü kullanıyordum ve bu bağlamda hem içeriden hem dışarıdan olan bir konuma sahiptim. Araştırmacı kimliği ile araştırmanın kurgusunu alanyazından hareketle oluşturmaya çalışmışım ama bu kurguya alan deneyimi dâhil miydi? Araştırmacı olarak kâğıt üstünde kurduğum iktidar ve kontrol olanaklarım alanı deneyimlemede katılımcılar ve benim aramda nasıl hiyerarşik ilişki, oluşturacağı ancak alan deneyimim sonrası belirginleşecek bir süreçti. Alanda kendimi nereye ve nasıl konumlandıracağımdan, katılımcıların beni nereye, nasıl ve kim olarak konumlandıracağına ilişkin kafamdan geçirdiğim türlü soru ve manevralar sonunda alan karşılaşmaları yolumu bulmamı sağlamıştı. Nitekim sonunda bağlantı kurduğum kadın göçmen grubu ile birlikte yol aldığımız, zaman zaman patikalara girerek yeni alternatif yollar aradığımız kadınlar arası bir deneyim ortaya çıktı. Bu deneyimin katılımcıları olan göçmen kadınların anlatıları görüşmeler sonrasında göç öncesi yaşadıkları yer, yaş ve göç sonrası Trabzon’da meslek durumlarına göre kodlanmıştır. Aynı şehirden gelen katılımcıları ayırt etmek için rakamlar kullanılmıştır. Bu kodlamalarda görüşmelerin yapıldığı tarihteki beyanlar esas alınmıştır.

Alan çalışmam; bir umutla gidip elim boş döndüğüm günler, konunun gözden kaçırdığım ayrıntıları fark etmemi ve farklı boyutları ile bakmamı sağlayan uzun görüşmeler ve bu süreçte dolaştığım mekânlardan topladığım görsel malzemeler de dâhil olmak üzere bir bütündü ve bu çalışmanın “ketan dokuma” sürecine içkindi. Alan çalışması, Eski Sovyet ülkelerinden Trabzon’a göç etmiş ve görüşmelerin yapıldığı 2013-2014 yılları arasında Trabzon’da ikamet eden 17 kadın göçmenin katılımı ile yapılan nitel araştırma ürünüdür. Yerleşik göçmenler ve katılımcılara ulaşmada yol gösterici olan sınırlı sayıda aracı kişi ile yapılan görüşmeler ve sonraki yıllarda yapılan gözlem notlarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Bu makale, yüksek lisans tezi olarak sunulan bir alan çalışmasının hikâyesinden ve göçmen kadınların Nataşa etiketi ile mücadele pratiklerinin Trabzon’daki görünümüne ilişkin tez çalışmasında yer verilmeyen verilerden yola çıkarak oluşturuldu. Her hikâyede olduğu gibi bu araştırmanın hikâyesinde de mağdurlar, kahramanlar, araçlar ve seyirciler vardı. Çalışmada “araştırmacı” konumunda olan ben ve kadın göçmenlerin birlikte üzerine kafa yordüğümüz, Trabzon’a göç süreci ve geçen otuz üç yıllık süreçte göçün toplumsal etkileri bağlamında “bavullardan dökülen hikâyeler” vardı. Göçmen kadınlar ile birlikte ortaya koyduğumuz bu çalışmanın bana göre tezde kalmaması gereken; sadece görüşme metinlerinden oluşmayan, benim ve katılımcıların deneyimlediği daha uzun bir hikâyesi vardı ve mutlaka paylaşılmalıydı.

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında göç süreci kadın göçmenlerin anlatılarından yola çıkarak oluşturulmuş, Trabzon’da kadın göçmenlik deneyimi yorumlanmaya çalışılmıştır. Araştırma kapsamında ticaret, hasta, yaşlı, çocuk bakımı, temizlik ve ev hizmetleri, kuaförlük ve masörlük gibi profesyonel kişisel bakım hizmetleri, eğitim ve çevirmenlik hizmetleri gibi sektörlerin yanı sıra araştırmanın yapıldığı zaman diliminde çalışmayan fakat daha önce çalışma deneyimi olup Trabzon’a yerleşen toplamda 44 kadın göçmene kartopu örnekleme ile ulaşılmıştır. Ev ve bakım hizmetlerinin dışında hizmet sektörünün çeşitli alanlarında kayıtsız çalışan katılımcıların görüşme talebini kabulü zor olmuştur. Ulaşılan göçmen kadınların göçmen arkadaşları, tanıdıkları ve en önemlisi Trabzonlu kadınlar vasıtasıyla örneklem büyütülmüştür. Birçok görüşmecinin, görüşme talebini reddettiği, sorulacak soruların ne olduğu ve neden kendisi ile görüşmek istenildiği konusunda tedirgin oldukları görülmüştür. Geriye kalan diğer kısım ile de vize ve sınırdan giriş çıkış zamanı alan araştırmasının süresi ile örtüşmediği için görüşülememiştir. Araştırmaya yüz yüze görüşme yapılmadan telefon görüşmesi ve kısa diyaloglarla sadece katılımcılara ulaşma noktasında katkı sağlayan Trabzonlu kadınlar ve yerleşik kadın göçmenler çalışmanın yol haritasını çizmede rol oynamıştır. Çalışmaya doğrudan katılım sağlamak istemeyen yerleşik göçmenlerin aracılığı, göçmen ilişkisi ağları içine araştırmacı olarak dâhil olabilmek imkânını sağlaması açısından kilit önemdedir. Ayrıca işveren konumunda olan özellikle ev ve bakım hizmetlerinde çalışanlar için evlerinde ya da işyerlerinde çalışma yapmamıza “izin” veren Trabzonlu kadınlarla tanışma ve görüşme öncesi araştırma hakkında bilgi vermek amaçlı kısa diyaloglar, çalışmada yapılandırılmamış bir formatta veri toplanmasını sağlamıştır. Alan deneyimi sırasında kendiliğinden gelişen ve kadın göçmenlerin gündelik rutinleri içinde normalleştirdikleri işveren “müdahaleleri”ni ve diyaloglarını takip etmek için ilişkisellikleri bağlamında ortaya koymak adına uyarıda bulunmadığım durumlar olmuştur. Bazı görüşmelerde özellikle dışarıda bir mekânda ya da çalıştıkları evin ayrı bir odasında görüşme yapmayı, görüşmecilerin daha rahat edecekleri yönündeki talepleri üzerine ortak karar verilmiştir. Görüşmelerin akışı içinde zaman zaman ikinci “davetsiz katılımcılar”ın görüşmelere dâhil olması, “oturup dinleme” ve göçmen çalışan adına “soruları cevaplama” ya da “yönlendirme yapma” gibi durumlar da kısmen yaşanmıştır. Fakat alan sürecinde “davetli” ya da “davetsiz”, görüşmeyi kabul eden ya da reddeden katılımcı adayları dâhil olmak üzere hepsi çalışmanın çerçevesinde dolaylı ya da doğrudan veri kaynağı olarak katkı sağlamışlardır. Bu nedenle çalışmada “kendiliğinden” gelişen diyaloglarda olabildiğince görüşmenin kopmaması için dinleme pozisyonu sürdürülmüş ve benim dışımdaki diyaloglar sonlandığında görüşmeye kaldığı yerden devam edilmiştir.

Alan deneyiminde üzerinde durulması gereken noktalardan bir diğeri de katılımcıların görüşme için gönüllülük sürecinde ret alınanlardan gelen

“cevaplar ve sorgulamalar”dır. Alanda karşılaştığım olaylardan araştırmanın hikâyesine katkı sunan kısa bir diyalog göçmen kadınların Trabzon’daki hayatlarına ve stratejilerine dair yapmak istediğim araştırmada bana patika açmıştır. Kent merkezinde bir kuaför dükkânında manikürcü olarak çalışan Moldovya uyruklu göçmen ile aracı işyeri sahibi vasıtasıyla görüşme yapmak için diyaloga geçmiştim. Araştırmaya katılmayı reddeden kadının bana yönlendirdiği soru ise neden kendisi ile görüşme yapmak istediğimdi. Devamında ikinci soru ise gazeteci ya da polis olup olmadığımı. Bu sorular karşısında aklıma ilk gelen, kendisi ile görüşme yapılmasını ya kriminal bir vaka ya da sansasyonel bir haber kaynağı olarak gördüğümü düşündüğü ve bu nedenle tedirgin olduğuydu. Kendisine telkinde bulunup korkmasını gerektirecek bir durum olmadığı, mesleğim ve araştırmanın amaç ve içeriği hakkında bilgi verdiğimde ise kendisiyle değil “başkası” ile görüşmem gerektiğini anlamı çok kelimesi az şu cümle ile dile getirmişti: “Ben buralı benim koca buralı ben istemiyorum araştırmaya konuşmak”. Bir diğer vakada, aracı yoluyla görüşmeyi kabul eden eski bavul turisti olup şimdi ise masörlük yapan, bir kafede bulduğum Azerbaycan uyruklu kadın, görüşme öncesi bilgilendirmeyi dinledikten sonra araştırma sorularına göz atmak istemiş ve daha sonra görüşme yapmak istemediğini dile getirmişti. Kendisinin yanlış anladığını, bu araştırmayı dil konusunda çalışma olduğunu sandığını ve bu durumda sorulara cevap vermeyeceğini belirtmişti. Neden istemediğini sorduğumda, 1990’lı yıllarda pazarda ticaret için Trabzon’a geldikten sonra burada evlendiğini fakat eşinin yakın zamanda vefat ettiğini ifade etmiştir. Bu hikâyenin araştırmaya katılımı kabul etmemesi ile ilgili olan kısmı ise, eşinin önceki eşinden olan çocukları ile miras davası yüzünden kavgalı olması ve sıkıntılar yaşamış olmasıydı. Ona göre böyle bir çalışmada Trabzon’da evliliğinde yaşadıklarını da anlatması gerekcekti ve bunu istemiyordu. Bu nedenle benimle yapacağı görüşmede sıkıntılı günleri hakkında konuşmasının kendisini üzdüğü ve o günleri tekrar hatırlamasına neden olduğu gerekçesi ile görüşmeyi nazikçe reddetmişti.

Diğer bir alan deneyimim ise “Rus kadını” stereotipi ile ilgiliydi ve araştırmacı kimliğimi en çok zorlayan görüşmelerimden biri olarak benim de üzerimde etki bırakmıştı. Moskova doğumlu ve üniversite mezunu bir katılımcı adayına komşusu vasıtasıyla ulaşmıştım ve görüşme yapmak için komşusunun evini uygun gördüğünden oraya gitmiştim. Kendisinin istediği komşusunun evinde ayrı bir odada görüşme gerçekleştirilmiştir. Ancak görüşmede ses kaydı alınmasına kendisi tarafından izin verilmemiştir. Anlattıklarını ancak yazabileceğimi ve ses kaydı alınacaksa görüşme yapamayacağımı belirtmiştir. Bu nedenle görüşme verilen cevapların yazabildiği kadarıyla not alınmış ve dolaylı aktarım yapılmıştır. Belirtilen mekâna gittiğimde evin salonuna davet edildim ve salonda üç kadının oturduğunu gördüm. Salona girer girmez içlerinden biri bana “Siz şimdi sarışın uzun boylu açık bir Rus bekliyordunuz değil mi? Benim

görüreceğiniz kişi”⁴⁸ dedi. [Moskova 2] olarak kodladığım bu katılımcının oldukça yüksek bir sesle ve serzenişle dile getirdiği olgu, bölgede yaygın olan “Rus kadın” stereotipi ile ilgiliydi. Bu noktada görüşme başlamadan benim de kafamda bir algıyla oraya gittiğimi ve bu beklenti içinde olduğumu düşünmüştü. Rus kadınların toplumsal bellekte cinselleştirilmiş beden tasavvurları ile oluşan etiketlemeler muhtemel yaşam hikâyeleri ile birleşince ortaya bu türden bir serzeniş çıkmıştı. Cümleyi kuran kadına dönüp pardon dediğimde ise “Siz böyle bir Rus kadın beklemiyordunuz değil mi? Baktınız ki kapalı pardösülü şişman bir Rus kadın değil mi” şeklinde cümlelerine devam etmişti. Bana karşı oldukça ön yargılı olduğundan sorulan bütün sorulara bu soruyu neden soruyorsun ne işine yarayacak şeklinde çıkışlarla karşılık vermişti. Kendisinin istediği doğrultuda oldukça kısa bir görüşme gerçekleşmişti. Görüşme esnasında verdiği bilgilerin satır aralarında sürekli olarak vurguladığı bedensel değişimi ve bu değişimden hoşnut olmadığı dikkat çekiyordu. Kendisinin ifadeleri ile evlenmeden önce “çok zayıfım” ve “açıkmış”. Evlendikten sonra kayınvalidesinin kendisini kabul etmemesi üzerine daha fazla sorun yaşamamak için Müslümanlığı kabul ettiğini ve örtündüğünü de dile getirmiştir. Çocuk sahibi olması ile kilo aldığını ve Rus bir kadın gibi görünmediğini de sıklıkla dile getirmiştir⁴⁹.

Yukarıda araştırma süresinde karşılaşılan durumlardan sadece birkaç tanesini paylaştığım alan hikâyeleri, katılımcılara ulaşma süresinde Trabzon’da kadın göçmen olmanın çalışma ve toplumsallık koşullarında neler ifade ettiğini anlamamda çok önemli bir yer teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra araştırmanın sacayaklarına yeniden dönüp bakmamı sağlaması açısından bu alan karşılaşmalarının önemli bir yeri olmuştur. Bu bakımdan enformel sektörde çalışan kadın göçmenlerin iş ve çalışma koşullarını anlamamı ve kadınların toplumsal ve kültürel ilişki ağları içinde eklemlendikleri aile gibi kurumlarla ilişkilerin nasıl bir yaşam biçimi sunduğunu yorumlayabilmemi sağlamıştır. Alan süreci kadınların iş ve toplumsallıklarına ilişkin kendi deneyimlerini paylaştıkları görüşmeler süresince anlam dünyalarında yeniden inşa ettikleri “göçmenlik” ve

⁴⁸ [Moskova 2], 39, Üniversite, Ücretsiz Ev Emekçisi.

⁴⁹ Katılımcılar arasında üç Rus kadın bulunmaktadır. Bu kadınların üçü de üniversite mezunu, ikisi Moskova biri ise Sochi doğumludur. Bu üç katılımcının ortak noktaları vardı. Bunlar eşlerinin Trabzonlu olması, eşleri ile Trabzon dışında tanışıp evlilik göçü ile Trabzon’a gelmeleri ve din değiştirip Müslüman olmalarıdır. Bu kadınlardan ikisi kendi istekleri ile Müslüman olduklarını diğeri ise kayınvalidesinin rızasını almak ve kabul görmek için din değiştirdiğini fakat İslam’ı araştırıp ondan sonra kabul ettiğini ifade etmiştir. Fakat bu üç kadının anlatısında dikkat çeken nokta, İslam’ın Kur’an’da ve diğer kaynaklarda nasıl bir yaşam sürülmesine dair anlatımlar ile Müslüman insanların, özellikle kadınların, yaşantısının farklı olduğunu ifade etmeleri idi. Görüşme aralarında bu duruma ilişkin eleştirilerini yöneltilen soruların konuyla ilgisi olmasa dahi sıklıkla dile getirmeleri ve kendilerini İslam’a davet eden topluluğun yaşam biçimlerinde ne kadar İslam’ı içselleştirdiklerini sorgulamaktaydılar.

“kadınlık” hâllerine ilişkin verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Kadın göçmen olmak, toplumsal eşitsizlik yelpazesi içerisinde birçok dezavantajlı konumun iç içe girdiği bir göç olgusudur. Bu bakımdan olgunun kadınlar açısından toplumsal görünümüne ilişkin bir resim ortaya koymak için; kadınların göç hikâyeleri kendi hayatlarını ve göç deneyimlerini nasıl algıladıkları ve hayatlarının neresine konumlandıklarını dinlemek gerekiyordu. Nitekim bu kısımda kadın göçmenlerin anlatılarında “bavuldan dökülenlere” kulak veren bir yorumlama yapılmaya gayret edilmiştir.

3.Çalışma Alanı ve Koşullardan Görünümler

Doğu Karadeniz Bölgesi bavul turistlerini ağırladığı 1990’lı yıllardan sonra kimlik belgeleri ile üç aya kadar kalabilen Gürcistan vatandaşlarının sözde turistik faaliyetlerin yapıldığı yerler arasındadır. Bu faaliyetler içinde bakım ve ev hizmetlerine ilaveten mevsimlik tarım işleri (fındık ve çay işçiliği gibi) kayıt dışı ekonominin en bilinen örnekleridir. Turistik giriş çıkışlar olarak görülen bu hareketliliklerle gününbirlik işlerde çalışmak için sınır kapısı kullanılmaktadır. Bu bağlamda gününbirlik ticaretin de yoğun yaşandığı yer Sarp Sınır Kapısı’na en yakın olan Artvin’in Hopa ilçesidir. Sınır kapısının bulunduğu Kemal Paşa yoğun göç hareketliliğinin yaşandığı yerler arasındadır ve hızlı bir dönüşüm içerisinde. Doğu Karadeniz’in düzensiz göç hareketliliği süreci Trabzon örneğinde çalışma ve iş koşullarında kayıt dışı ekonomi altında hâlen yaşanmaktadır; fakat süreç içerisinde çalışma ve iş koşullarında, kısmen de sektörlerde değişim gözlemlendiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle tarım ve eğlence sektörü işlerinin dışında göçmenlerin çoğunlukla ev hizmetleri, bakım ve sağlık hizmetlerinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Kadın göçmenlerin hizmet sektörünün bu alanlarında yoğunlukta olmasının nedenlerinden biri, izole bir yaşam sürmelerini ve sınır dışı edilme korkularını savuşturmaları için evlerin, kapalı alanların uygun bir saklanma mekânı sağlamasıdır. Bu bağlamda ev gibi kapalı alanlar, kamusal alanda mümkün olduğu kadar az görünme, yakalanma ve sınır dışı edilme sorununu da öteleyebilme imkânı verir. Çalışma izni olmayan ve vize süresini aşmış göçmenler için yatılı olarak çalışabilecekleri ev ve bakım hizmetleri kalkan işlevi görmektedir. Öte yandan, “görünmezliği” hayatta kalma stratejisi olarak benimseyen kadın göçmenlerin ev içi emeği de enformel iş ilişkileri bakımından görünmezlik riski taşımaktadır. Yasal güvenceden yoksun olan kadınlar, sınır dışı edilme korkusu ile izole bir yaşama maruz kalmakta ve işverenleri tarafından denetim altına alınmaktadırlar. Çoğunlukla aynı ev içinde kendilerine ait bir odaları olsa bile bu odanın hiçbir zaman gerçek sahibi olmadıklarından özel alana ilişkin “sınır” aşımalarını denetleyebilecek mekanizmalardan da yoksun kalabilmektedirler. Masörlükten çevirmenliğe, ev ve bakım hizmetinden Rus pazarında ticaretle uğraşmaya kadar çeşitli iş kollarında kentin toplumsallığına karışan göçmen kadınların gündelik yaşamında Trabzonlu kadınlar; bazen komşu, bazen işveren ya da sadece

sokakta gözlemlediği bir olayın öznesi olarak önemli bir yer kaplamaktadır. Trabzon'da göçmen emeğinin son yıllarda özellikle ev ve bakım hizmetlerinde daha fazla görünür olduğu fakat kayıt dışı çalışma oranının yüksek olmasından dolayı bu sektörün görünmezliğini sürdürdüğü söylenebilir. Bu bakımdan bavul ticaretinin geride kaldığı 2000'li yıllarla birlikte ev ve bakım hizmetleri daha fazla tercih edilen bir alan hâline gelmiştir. Bugüne kadar Trabzon ve “yabancı uyruklu kadın” kelimelerinin yan yana getirildiği çalışmalarda bavul turisti, mekik göçmeni ve seks işçileri için kullanılan toplumsal bir yafta niteliğinde “Nataşa” terimine ilaveten ev ve bakım hizmetlerinde çalışan göçmen kadınları ekleme gerekliliği bu çalışmada ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Günümüzde Trabzon'da göçmen kadınların çevirmenlik, kuaförlük ve masörlük hizmetleri ve diğer alanlara ek olarak özellikle bakım emekçisi göçmen kadınların görünürlüğü söz konusudur. Madalyonun iki yüzü olarak okunacak bu göç hareketliliğinde görünürlük sınır ticareti, çay ve fındıkta mevsimlik işçi hareketliliği şeklinde olsa da kayıtlı olarak istihdam edilenlerin yanı sıra kayıtdışı olarak üç aylık vize süresince bakım emeğinde çalışan kadınların sayısı yadsınamayacak boyuttadır. Kadın göçmenlerin iş bulma, iş koşullarına tahammül etmede kadınlar arası bir diyalogun geliştiği söylenebilir. Bu durum çalışma koşullarında “hayali akrabalık”⁵⁰ örüntüleri kurarken, diğer taraftan işçi ile işveren ilişkilerini aşan bir ilişki biçimini doğurmaktadır. Göçmen kadınların çalıştıkları evleri “kendi evleri gibi” tahayyül etmeleri göçün travmatik etkilerinin azalmasını sağlamaktadır. Fakat diğer taraftan çalışma koşullarındaki “keyfiliklerin”, normalleştirilmesi tehlikesiyle sömürüye açık kapı bırakacak bir mecburiyetler alanı oluşabilmektedir.

Kadın göçmenlerin emek piyasasındaki yerlerine ilişkin önemli noktalardan biri, kendi ülkelerinin ekonomilerindeki yerleridir. Kadınlar kazandıkları paraların önemli bir kısmını ülkelerine, aile ve akrabalarına göndermektedir. Para akışları iki yönlü olarak hem ülke ekonomisine katkı sağlamakta hem de geride bıraktıkları aile üyelerinin daha iyi koşullarda yaşayabilmeleri için destek olmaktadır. Göçmen ailelerin bir kısmı aile bütçesine katkı olarak bu para transferlerinden yararlanırken bazılarının ise bütün geçim kaynağının yurt dışına çıkan aile üyesinin gönderdiği paraya bağlı olduğu çalışmadan çıkan sonuçlar arasındadır. Para gönderiminde kaçak göçmenlerin kullandıkları yöntemlerden biri de sınır dışına çıkmakta yasal sakıncası olmayan diğer göçmen tanıdıklardır. Güven ilişkilerinin olduğu tanıdık göçmenlerle işbirliği yaparak ailelerine teslim edilmek üzere para ve eşya gönderimi yapılmaktadır. Söz konusu güven ilişkisi ve işbirliği; iş bulma, sürdürme ve sorun çıktığında yeni bir iş bularak sınır dışı edilmeden Trabzon'da yaşamaya devam etme noktalarında göçmen dayanışmasını sağlamaktadır. Fakat iş bulma ve sınır ötesinden çalışan temin etme

⁵⁰ Sibel Kalaycıoğlu-Helga Rittersberger, *Cömert “Abla”ların Sadık “Hanım”ları: Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar*, Su Yayınları, İstanbul, 2001, s.163-164.

bağlamında para karşılığı aracılık yapan yerleşik göçmenler olduğu da bilinmektedir. Alan çalışmasının yapıldığı dönemde Rus pazarında esnafılık yapan bir erkekle kısa süreli görüşmede, aslında ulaşmam gereken ve Trabzon'da çocuk ve yaşlı bakımında çalışan arayan çoğu insanın adını duyduğu aracı bir göçmen kadın olduğu bilgisini edinmiştim. Telefon numarasını edinerek kendisi ile görüşme yaptığımda görüşmeyi kabul edemeyeceğini fakat başka katılımcı adaylarına ulaşmamı sağlayabileceğini söylemişti. Göçün yıpratıcı, tedirgin edici yüzü kısmen göçmen ilişki ağları vasıtasıyla yumuşayabilirken aracı kişilerin para karşılığı iş bulma durumlarında maddi olarak bir sömürü ilişkisi de doğmaktadır. İstanbul gibi büyük şehirlerde bu aracılık görevini yapan şirketlerin olduğu ve iş buldukları göçmenlerin ilk maaşlarına el koydukları alan yazından bilinmektedir. Benzer bir durum bireysel olarak iş simsarlığı yapan yerleşik göçmenlerde de görülmüştür. İlişki ağları düzensiz göçün devam etmesini sağlamaktadır. Nitekim alan araştırması kısmında katılımcıların anlatılarına benzer durumlar olduğu ortaya çıkmıştır. Katılımcıların büyük çoğunluğu bu konuda Trabzon'da var olan arkadaş ve akraba gruplarının desteği ve güvencesini dile getirmiştir. Göçmenlerin kaçak olarak çalıştıkları işlerde üç aylık periyotlar hâlinde turist vizesi ile çalışmaları, kayıt dışı istihdamın bilinen ama konuşulmayan yönüdür. Bu göçmenler turist vizeleri ile gelerek ve vize süresinde Trabzon'da çalışarak kayıt dışı istihdamın turist görünümü emekçileri olmaktadır. Kayıt dışı ekonomide çalışan göçmenlerin; yerleşik göçmenler ya da yeni gelen göçmenlere iş simsarlığı yapan tecrübeli göçmenler tarafından bulunan işleri kaybetmemek için vize süresinin bitmesine yakın sınır dışına giriş çıkış yaparak iş sürdürülmektedir. Sınır dışına çıkan göçmenlerin kısa süreli gelemeyeceği ya da işi bırakması durumunda özellikle ev ve bakım hizmetlerinde çalışan göçmenlerin simsarlığını yapan yerleşik göçmenler yeni bir çalışan bulma yoluna gitmektedir. Bu şekilde de giden göçmenin yerine farklı bir göçmen transfer edilerek kayıt dışı ekonominin sürekliliği sağlanmaktadır. Kısa süreli girilen işlerde vize bitiminde işin kaybedilmemesi için göçmenler tarafından bu şekilde nöbetleşe çalışma stratejileri üretilmektedir.

Son kısımda Trabzon emek piyasası içine dahi olan Eski Sovyet ülkelerinden kadınların göç öncesi ve sonrasına dair anlatılarında ön plana çıkan belirli mekân ve kişilerden “uzak durma” ve temkinli olma hâlleridir. Bu bağlamda kadınların çalışma koşulları içerisinde bir taraftan uzak durma, diğer taraftan da işverenleri ile iyi geçinme ve işleri kaybetmemek için tutunma stratejileri göç deneyimlerinin cinsiyetlendirilmiş alan ve damgalanmış kimlikle mücadele anlatılarını barındırdığı alan verileri ile yorumlanmıştır. Erder'in dediği gibi, Eski Sovyet ülkelerinden umutla çıktıkları göç yolculuğu sonrası zor koşullarla baş etmek zorunda kalmaktadırlar⁵¹. Bu kadınlar toplumdaki yaygın

⁵¹ Sema Erder, Zor Ziyaret: Nataşa Mı?, *a.g.e.* s.199.

ön yargılarla baş etmek zorunda kalmaktadır. Ön yargılarla mücadeleyi en kestirme yol olarak mümkün olduğunca az görünür olma şeklinde bulmuşlardır. Örneğin, İstanbul Laleli'ye çok fazla gelip ticaret yapmalarına karşın Laleli dışında çok fazla görünmemeleri gibi durumlar söz konusudur. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Eski Sovyet ülkelerinden kadınların Trabzon örneğindeki ön yargılarla mücadele anlatılarına yer verilmiştir. Göçmen kadınların özellikle kentin seks işçisi, Nataşa, yabancı kadın gibi etiketlenmiş kimliklerle özdeşleştirilmiş ve cinselleştirilmiş mekânlardan uzak durma ve bu mekânlar ile ilişkide bulunduğunu düşündüğü kişilere karşı mesafeli olma davranışları söz konusu toplumsal ön yargılarla mücadele biçimlerini temsil etmektedir.

4.Damgalanmış Kimliğin Sınırlarında: Mekânda Mücadele ve Stratejiler

Sarp-Trabzon mekiği olarak kavramlaştırılabileceğimiz göç hareketliliği ve bavul ticaretine ilişkin yapılmış çalışmalardan hareketle Trabzon'da göçmen kadınların görünür alanlarından biri olan ev ve bakım hizmetleri bu çalışmanın ayırt edici özelliğini oluşturmıştır. Bu bakımdan söz konusu mekiğin seçilmesi, sadece Gürcistanlı kadınların anlatılarından yola çıkılacağı düşüncesini doğurmamalıdır. "Sarp-Trabzon mekiği" simgesel anlamda Doğu Karadeniz coğrafyasını göç bağlamında etkileyen süreci ve koşullarını simgelemektedir. Göç, geçen zaman bağlamında hem bölgeyi hem de en fazla göç alan Trabzon'u belirli bağlamlarda etkilemiştir. Trabzon kentinin toplumsal hafızasındaki Eski Sovyet ülkelerinden kaynaklı göç deneyimi ve olgusu mekânsal tezahürleri bakımından görünürlüğünü kısmen devam ettirmektedir. Göçmenlerin en fazla görünür olduğu Çömlekçi Mahallesi, seks işçiliğinden kaynaklı olarak kadın göçmenlerle anılan bir konumdur. Bu bakımdan söz konusu mahalle, 1990'lı yıllarda hız kazanan göçlerle özellikle de kadın göçmenlerle özdeşleştirilmiş cinsiyetli bir mekân olma özelliği taşımaktadır.

Henri Lefébvre "*Mekânın Üretimi*"nde mekânı, toplumsal ilişki ve faaliyetlerin bir ürünü olarak üretildiği savıyla tanımlar ve onu mekânsal pratik, mekânın temsili ve temsil mekânı olarak kavramsal boyutta analiz eder. Ona göre mekân, "bir ürün ya da nesneden farklı olarak bir ilişkiler bütünüdür ve zihinselle kültürel, toplumsalla tarihseli birbirine bağladığından karmaşık bir süreç oluşturur"⁵². Lefébvre, "*Gündelik Hayatın Eleştirisi*" eserinde, geometrik, fiziksel ya da biyolojik, coğrafi ve iktisadi mekândan farklı olan bir mekân türü olan toplumsal mekândan bahseder. Bu bağlamda toplumsal mekânı, grubun ve grup içinde bireyin çevresinden hareketle bireylerin ortasında bulunduğu ve içinde yaşadığı ufuk olarak açıklar ve gündelik hayatın bir parçası olduğunu

⁵² Henri Lefébvre, *Mekânın Üretimi*, Sel Yayınları, İstanbul, 2014, s.24-25.

vurgular⁵³. Ona göre toplumsal olarak üretilen ilişkilerin bir ürünü olan toplumsal mekân; aynı zamanda “gösteren ve göstermeyen, algılanan ve yaşanan, pratik ve teorik” gibi yön ve hareketleri bulunan bir sürecin de sonucudur⁵⁴. Toplumsal ilişkilerin hızlandığı göç hareketliliklerinde mekânsal bağlamda toplumsal ilişkiler de hem bulanıklaşır hem de sınırları yeniden üretilmiş mekânlar ortaya çıkarır. Göçün mekân üretimi üzerindeki direkt ve dolaylı etkisi toplumsal yaşamın çeşitli yönlerine etki ettiğinden mekânın toplumsal hafızadan kaldırılması çoğu zaman zorlaşır. Kentlerin görece daha yoksul ve bakımsız mahallerinde yapılan kentsel dönüşüm çalışmaları bu açıdan fiziksel dönüşümün toplumsal dönüşümü de sağlayacağı düşüncesinden etkilenmektedir. Yaşanan kentsel dönüşüm sonucu Çömlekçi mahallesinin cinsellik ve seks işçiliği ile ilişkilendirilmiş toplumsal imajı ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır denilebilir. Katılımcılar arasında [Moskova 1], mahalledeki kentsel dönüşüme değinmiş ve seks işçiliğinin bu mahallede devam ettiğini öğrendiği arkadaşlarından mahalledeki durumu anlatmak için “şöyle böyle” ifadesini sıklıkla kullanmıştı:

“Çömlekçi zaten oradan geçerken görüntüden belli oluyor yani... Oranın yıkılması lazım Değirmendere belki değişir. Orası liman. İnsanların değişmesi çok zor Trabzon biraz yavaş yavaş değişiyor ama yobazlık demek istemiyorum ama yani o var yani. Açıkça böyle konuşmadı ama biliyorum arkadaşlardan duydum yani şöyle oluyor... Böyle oluyor... Oralara hiç girilmez dediler. Öyle kötü şeyler oldu... Öyle böyle... Yani hiç işin olmasın dediler” [Moskova 1], 28, Çevirmen, Rusya.

Mahalle sadece Trabzon halkı tarafından değil kentte yaşayan Post Sovyet Ülke göçmenlerinin azımsanmayacak bir kısmının da uzak durmaya ve mesafe koymaya çalıştığı bir mekân özelliği göstermektedir. Bir diğer mekân ise üçüncü kez yeri değişen “Rus pazarıdır” (Avrasya pazarı). Kadın göçmenlerin kimlik olarak en fazla mücadele etmek zorunda kaldıkları toplumsal durum ise “Nataşa” etiketlemesinden kaynaklı seks işçiliğidir. Araştırmada kadınların anlatılarında belirginleşen bu durumun en önemli göstergesi belirli mekân ve kişilere uzak durma hâlleriydi. Söz konusu uzak durma, etiketlenme sürecinden korunmak için bir strateji olarak kullanılmaktadır. Diğer göçmen tanıdıklarıyla kurulacak sosyal ilişkilerdeki “toplumsal ayarlamalar”, tutunma ve kimlik mücadelesinin birer alanını göstermektedir. Toplumsal algıda oluşan “öteninin de ötekisi” durumu hem göçmenler hem de işverenler için farklı davranış biçimleri ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan göçmen kadınların özellikle işverenleri ile kurdukları ilişkilerde kendilerine güven duyulması ve “öteki göçmelerden” biri olarak düşünülmemesi için yaşamlarını daha dikkatli

⁵³ Henri Lefébvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi II: Gündelik hayat Sosyolojisinin Temelleri*, Sel Yayınları, İstanbul, 2013, s.245.

⁵⁴ Lefébvre, *Mekânın Üretimi*, a.g.e. s.133.

yaşadıkları görülmüştür. Bu “dikkatli yaşama”ya nerede kiminle ve ne amaçla görüşeceğinden, aile ilişkileri ve Trabzon’a ne zaman ve nasıl geldiğine kadar varan bir dizi sorgulama dâhildi. Diğer bir açıdan göçmenler, Etiler ve Lordoğlu’nun da dediği gibi, “taşındıkları niteliklere bakılmaksızın ötekileştirmenin öznesi olabilmektedir”⁵⁵.

Erving Goffman, damga teorisinde birbirine kültürel ve toplumsal anlamda aşına olmayan kişi ve toplumların karşılaşmalarında olası ihtimallerden söz eder. Ona göre “bir yabancı ile karşılaşıldığında o anda ilk intibalar büyük ihtimalle, karşılaşılan kişinin dâhil olduğu düşünülen kategori ve niteliklerin ve buradan hareketle de “toplumsal kimliğin” kestirilmesine” olanak tanır. Kişilerin sahip olduğu yargılar peşin kestirmelere dayanır ve bu kestirmeler normatif beklentilere, makul olduğu düşünülen taleplere dönüştürülür. Karşılaşılan kişiye yakıştırılan sıfat ve muhtemel beklentiler “varsayılan kimliğin” habercisidir. Öte yandan söz konusu kişinin gerçekten dâhil olduğu kategori ve sıfatlara göre “fiili toplumsal kimliği” de mevcuttur⁵⁶. Varsayılan kimlik ile fiili toplumsal kimlik arasındaki farklar belirli kimliklerin damgalanmasında rol oynar. Bu bakımdan toplumsal hareketlilik hâli olarak göç birbirine aşına olmayan bireyin toplumsal ve mekânsal bağlamda karşılaşma anlarını mümkün kılar. “Varsayılan toplumsal kimlik” ile “fiili toplumsal kimlik” arasındaki boşluklar ön yargı ve stereotiplerin yardımı ile toplumsal manada doldurulur. Toplumsal olarak olan ve olması gerektiğine inanılan kimliklerin çatışma ve yüzleşme alanı olarak “damga” bireyin toplumsal yaşamında birçok faaliyetine, gündelik rutinlere etki eder. Mevzu bahis göçmenlik olduğunda ise ataerkil toplumsal cinsiyet ilişkileri içindeki kadın ve kadına atfedilen “nasıl olması gerektiği”ne ilişkin kültürel kodlar, karşılaşılan kadınlarla uyuşmadığında göçmen kadın “yabancı” ile eklemlenip damgalanabilmektedir. Bu noktada Goffman’ın, bir bireyin birlikte olduğu insanların o bireyin toplumsal kimliğine ilişkin bir bilgi kaynağı niteliğinde kullanıldığından⁵⁷ söz etmesi ev bakım hizmetlerinde çalışan kadınların tanıdıkları fakat özellikle kendi tanımlamalarına göre “uygun olmayan davranışlara sahip” olan diğer göçmenlerle görüşmek istememesini izah edebilmekte ufuk açıcıdır. Kadınların varsayılan toplumsal kimlikten ve etiketli mekânlardan uzak durma, fiili toplumsal kimliklerini gösterme yoluyla kendilerini “diğer göçmen kadınlar”dan ayırt etme istekleri “farklı patikalardan” yürüyerek “aynı yolu” kat etmeye çalışan direnişler şeklinde yorumlanabilir.

SSCB ülkelerinden kadınlar “Rus Kadını” kimliği altında gittikleri coğrafyalarda ki Trabzon da bunların içerisinde yer alır, piyasa ve cinsiyet

⁵⁵ Nilay Etiler- Kuvvet Lordoğlu, “Göçmenlerin Sağlık Sorunları: Ev Hizmetlerinde Bir Alan Araştırması”, *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II Bildiri Kitabı*, Petrol-İş Yayını-113, İstanbul, 2010, s.96.

⁵⁶ Erving Goffman, *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, Ankara Heretik Yayınları, Ankara, 2014, s.30-31.

⁵⁷ Goffman, a.g.e, s.86.

ilişkileri içerisinde bavul ticaretini gölgede bırakan bir fuhuş piyasası sınırlarında tanımlanmaya başlamıştır. Trabzon’da göçmen kadın kimliği konusunda oluşmuş toplumsal kimlik, göçmenler arasında farklı manevralar ortaya çıkarılmaktadır. Göçmenlerin kendi içlerinde etnik ve kültürel farklılıklar bağlamındaki ayrışmaları söz konusu damgalanma sürecinde de işlemektedir. Alanyazındaki çalışmalardan bilindiği üzere Rus kadın kimliği altında toplanan göçmen kadın grubu dil, din, etnik ve kültürel bakımından homojen bir grup değildir. Dağılma öncesinde Sovyetler Birliği altındaki birçok ülkeden din, dil ve kültürel farklılıklara sahip kadınların içinde bulunduğu bu grubun Rus olarak adlandırılması, Rus göçmenler tarafından eleştirilmektedir. Katılımcıların anlatılarında dağılma öncesinde yaklaşık 70 yıl süren Rus kültürü altındaki yaşam, koşulların vatandaşlarına sağladığı eğitim ve sosyal statü bağlamında önemli görülmekteydi. Aynı etnik kökene sahip olsa da eğitim durumu, sosyal statü ve yaşam tarzları bakımından farklı olan kadınların birbirleri arasına koydukları hiyerarşik sınırlar göze çarpmaktaydı. Bu duruma ilişkin serzenişleri ve “aynı kefeye konma” konusunda eleştirisi olan katılımcılar toplumsal olarak atfedilen Rus kadın kimliğinin homojenleştirici yönünden rahatsızlık duyduklarını kendi özellikleri ve deneyimlerini somutlaştıran anlatılarla ifade etmişlerdir. Aynı tabiiyete sahip olan göçmenlerin göçmen olmalarının dışında farklı sosyal statü ve tabakadan geldiğini düşündüğü göçmenler hakkındaki fikri bu bağlamda değerlendirilebilir. Kendisini Gürcü olarak tanımlayan [Tiflis 1]’in anlatısı, göçmenler arasındaki sosyal statü ve tabakalaşmaya bağlı sosyal ilişkilerdeki “vaziyet alış”lara bir örnek olarak verilebilir. Trabzon’da kadın göçmenlerle ilgili düşüncesini, kendisi ile ortak noktaları olan “göçmen olma” ya da “göçmen kadın olma” üzerinden değil, göç öncesi yaşam ve kimliğine atıfta bulunan ifadelerinde bedenleşmiştir:

“Trabzon’da gördüğüm yabancı kadın yok. Gürcistanlı kadınlarla özellikle görüşmüyorum. Yabancı olarak birkaç doktor arkadaşım üç tane Gürcü bir tane de Azeri ama onlarla da hepimiz meslek sahibi olduğumuzdan çalışıyoruz pek fazla görüşemiyoruz nadir de olsa arada çay içiyoruz o kadar. Zaten şehirdeki diğer yabancı kadınlar mesela pazarda satıcı, ev hizmetçisi veya biliyorsunuz fuhuşyapanlar benim onlarla hiç alakam yok, olamaz! Ben onlarla aynı değilim çünkü. Ben pazardaki satıcı ya da ev hizmetçisiyle ne paylaşabilirim ki? Bizim aile olarak Gürcistan’daki yaşantımızda da gördüğümüz insanlar bellidir. Ben ev hizmetlerinin örtü olduğunu düşünüyorum, güvenemiyorum o insanlara bilmiyorum aslında ne iş yapıyorlar. Ben bir temizlikçiyle ne paylaşabilirim ki! Zaten bana temizlikten falan bahseder herhalde... Benim burada güzel bir çevrem var gördüğüm insanlar belli işim var insanlar güveniyorlar bana zaten fuhuş yapan veya başka işlerde çalışan kadınlarla görüşmem benden yardım istiyorlar ben ancak işimi yapabilirim o yüzden de görüşmüyorum kimseyle o arkadaşlar hariç. Rus pazarına da gitmiyorum zaten ama nerden bilmen o kadınlar beni tanıyorlar işleri düşüyor geliyorlar ama ben

işimi yapıyorum. Ben polis işine karışmam ben çeviri yapıyorum işimi yapıyorum. Onların hayatları bana göre değil, seviyelerimiz aynı değil bir temizlikçi ile ne konuşacağım ki ben? Gelse beni bulsalar da konuşmuyorum güvenemem bilmiyorum ne iş yaptıklarını kimlerle çalıştıklarını, konuştuklarını ve onlar içkili oluyorlar, dedikodu, hırsızlık yapıyorlar ben güvenemem. Beni tanır herkes benim isim var ben öle insanlarla görüşemem zaten. “Yani şöyle söyleyeyim ben zaten böyle bir işlerde çalışan kadınlarla diyalog kurmuyorum yabancı kadınlarla Gürcü, Azeri vs. işimin dışında görüşmüyorum, görüşmekte istemiyorum. Bakıcı, hasta bakıcı falan çalışanlar varmış duyuyorum ama banım tanıdığım yok dediğim gibi ben zaten o insanlarla konuşacak ortak konu bulamam yaşantılarımız çok farklı. Ama ben kendi fikrimi söyleyeyim biliyor musunuz oğlum olsa evlendirecek olsam deseler bir kız var Sarp’a kadar gelmiş geri dönmüş ben onu gelin almam”. Yani burada yaşayanların pek çoğu bu fuhuş işine karışmış. Yok mudur? Vardır tabi başka işlerde çalışanlar ev de çalışanlar ama işim gereği ben çok olay gördüm ve ev hizmetlerinde çalışıyor diye bunu örtü olarak kullanıyorlar. Eve getiriyorlar bir kadın yabancı diyorlar bu dede bakacak ama bazıları hepsi değil. Kandırıyorlar insanları ve başka işlerle uğraşıyorlar. Çünkü para çok bu işlerde büyük paralar dönüyor. Bakıcı olsa gerçekten alacak 500 dolar ama fuhuşta para çok...” [Tiflis 1], 37, Çevirmen, Gürcistan.

Yukarıdaki alıntıdan bir cümleyi tekrar alıntılar damgalanmış kadın kimliğini göçmenlerin kendi içinde de Goffman ’ın kavramıyla “fiili toplumsal kimlik” olarak düşünüldüğünü göstermek için önemlidir. “*Ama ben kendi fikrimi söyleyeyim biliyor musunuz oğlum olsa evlendirecek olsam deseler bir kız var Sarp’a kadar gelmiş geri dönmüş ben onu gelin almam*”. Bu anlamda Sarp’a kadar gelmiş olma, [Tiflis 1]’e göre söz konusu müstakbel gelin adayının ahlaki davranışlarından kuşku duymak için yeterli bir sebep olarak görülmüştü. Kendisinin “evinden çıkıp farklı bir ülkeye tek başına yolculuk yapan bir kadının” evlilik yapacak bir kadın için ahlaki sınırları aştığını ima eden düşüncesi, böyle tarif ettiği kadın tiplendirmesini ailesine gelin olarak uygun görmediğini ifade etmektedir. Göç anlatısına bakıldığında benzer hikâye sahip olduğunu gördüğümüz katılımcının diğer göç hikâyelerine şüphe ile yaklaşması kendi deneyimini daha ahlaki bir sınıra çekme çabasını gösteriyordu. Evet, kendisi de farklı bir ülkeye göç etmiş, aynı sınır kapısını kullanmıştı ve “amacı çalışmaktı”. Fakat diğer kadınların “amaçlarından” ve yaptıkları “işlerden” emin olmadığından gözlemlerini “şüphe” ile aktarmıştı. Toplumsal etkileşim bölge halkının bu yeni misafirlere aşina olmayan gelenekleri, alışkanlıkları, kültürleri içerisinde mevcut olan ve olması gereken kimlikler arasındaki boşluğu doldurmuş ve göçmen kadın kimliği *Nataşa* etiketi üzerinden tanımlanmıştır. Elbette damgalama süreci tek boyutlu bir süreç değildir. Dönemin medyasının ve siyasal partilerinin ahlaki panik hâlleri, bu ve benzeri söylemlerin üretilmesinin toplumsal koşullarının sağlanmasına etki ettiği söylenebilir.

Katılımcıların mekânsal olarak mesafeli durdukları yerlerden biri Rus pazarıdır. Çalışmanın yapıldığı tarihlerde Rus pazarı Çömlekçi mahallesinden farklı bir mahalle olan Moloz mevkiine taşınmış ve yapısı da değiştirilmiştir. Kadınların Rus pazarına daha önce hiç gidip gitmedikleri ve pazara ilişkin sorular sorulduğunda mekânsal olarak uzak durma durumunun Çömlekçi mahallesinden bağımsız olarak yer değiştirdiği fark edilmiştir. Bu açıdan mekândan bağımsız olarak pazarın kendisi de Rus kadın kategorisi altındaki tüm etiketlemelerden nasibini almış görünüyordu. [Bakü 2] ve [Batum 3] bu konuya temas etmiştir:

“Rus pazarına gittim birkaç kere ama yok yok hiç konuşmadım ama onlar anlamadılar benim de yabancı olduğumu. Çünkü hiç belli ettirmedim. Çünkü istemedim yani. Yok, istemedim” [Bakü 2], 32, Ev hizmetleri, Azerbaycan.

Göçmen kadınlara, kendi grupları içinde inşa edilen “öteki göçmen kadın”a ilişkin olumsuz düşünceler yüklenmişti ve söz konusu kadınlar, kendi kimliğinin temizlenmesi için bir ayın benzeri “diğer göçmen kadını” olumsuzlamaktaydı. Bu bağlamda kendini ötekinden ayırt etme biçimi içinde etkili olan unsurlar ve toplumsal beklentilerin toplumsallaştığı mekâna ve kültüre göre değil, göç edip ekonomik olarak kazanç sağlamak için tutunmaya çalıştığı mekâna özgü olması dikkat çekiciydi. Kadınların doğup büyüdüğü coğrafyaya özgü kültürel alışkanlıkları ve toplumsal yargılarından bağımsız olarak oluşturdıkları bu ön yargıları besleyen kalıp yargılar göç ettikleri kültür içinde anlamlıydı. Karı koca doktor bir ailenin yanında hem çocuk bakımı hem de ev hizmetlerinde görevli olarak kayıtlı istihdam edilen [Batum 3], bu noktada örnek teşkil etmektedir. Kendisi haftalık olarak izin kullanmadığını buna ihtiyacının da olmadığını ifade etmişti. Trabzon’da haftalık izin kullanmak yerine bu hakkını Batum’a gidip gelmek için kullanmak istediğini belirtirken ihtiyaç olduğunda çarşı ve alışverişe işvereni olan “evin hanımı” ile çıktıklarını vurgulamıştı. Diğer bir anlatıda [Batum 3], çocuklarını babaannelerine bıraktığından izin günlerinde Batum’a gidip onları gördüğünü çarşı/pazara da gerekmedikçe gitmediğini ifade etmişti. Özellikle patronla beraber gidip beraber dönme eylemleri arasına sıkıştırdığı anlatısında bu çarşı gidiş gelişlerinde başka kimse ile temas etmediğini vurgulayan ayrıntılar önemliydi. Trabzon’da yaşayan Gürcistan uyruklu diğer göçmenler için olumsuzladığı eylemler ile kendisine korunaklı bir kimlik inşa etme çabasının onu bu cümleleri kurmaya yönelttiği söylenebilir.

“İzin almıyor çıkmıyor dışarı ben o izinle Batum’a gidiyorum. Çocuklarımı orada bırakıyorum. Babaanne bakıyor çocuklara ben gidiyor geliyorum. Burada arkadaşlar var ama ben konuşmuyorum, görüşmüyorum yüz yüze yok ben telefonla görüşüyor arkadaş ama çarşıda yok. Ben istemiyorum Gürcü kadınlarla görüşmek onlar içiyor içki, sigara içiyorlar ben istemiyorum. Benim ne işim var çarşıda ben çarşıya gideceksem patronla beraber gidiyor, beraber dönüyorum, hiç kimseyle konuşmuyorum ben görüşmem. Patronla gidip geliyorum alışveriş ben mutlu burada. Batum da var ben 5 gün oraya gidiyor görüyor arkadaşları ama burada yok” [Batum 3] 40, Çocuk Bakıcısı, Gürcistan.

Alan notlarına yer verilen, “ketan dokumak” başlığı altında anlatılan söz konusu karşılaşmalara örnek görüşmelerden birini oluşturan [Bakü 1], göç öncesi mesleği avukatlık olan, sınır kapısının açılmasının ilk yıllarında Trabzon’a gelen ve uzun zamandır pazarda çalışan biriydi. Pazarın kurulduğu yıllardan bugüne ticaret ve cinsiyet ilişkilerinin kesiştiği bu mekâna ilişkin kendisine göre bir dizi deneyime sahipti. Rus pazarına dair düşüncelerini ifade ederken, araştırmacı kimliğiyle yaşa bağlı hiyerarşi oluşturan kesişimsel bir üslupla konuya giriş yapmıştı. [Bakü 1] de benzer bir anlatımla davranış ve eylemler üzerinden olumsuzlamayı “yabancı kadınların bir araya gelmesi” ve “dedikodu yapma” söylemi üzerinden üretmişti. Kendisini bu tip davranışlarda bulunan “diğer yabancılardan” uzak tutma isteğini dini referans kaynakları üzerinden meşrulaştırmaya çalışmıştı. Ona göre Müslüman kimliği ve yerine getirdiğini düşündüğü dini ibadetler gereği “olması gereken yaşam tarzı”nda söz konusu davranışların olmaması gerekiyordu. Bu gerekliliği vurgulayan bir söylem üzerinden kendini ötekenden ayırt eden toplumsal sınırlar çizmişti. Ticaret ve cinsiyet ilişkilerinin kesiştiği bu mekânın hikâyesinde kendini ve diğer göçmenleri konumlandırma biçimini şu şekilde anlatmıştı:

“Kızım bak eskiden bu pazarda çok yabancı kadın vardı, anlaşmaları bitmiş onları çıkardılar pazardan, o yüzden gittiler. Kadın yabancı ama onları gönderdiler. Eskiden gelirdim 5 dakika 5 dakika uğrardım ama ben ezeli sevmem, yani ben Azerbaycan’da da öyleydim yani. Ben pek sevmem düğün, doğum günü, davet edersin gelmem yoksa istemem. Benim zamanım yok öyle ondan ona gidemem yani. Bir de affedersiniz bizim yabancılar toplandı mı bir araya başlarlar dedikoduya ben kuran okuyorum umreye gitmişim ben istemem kaçırım [Bakü 1], 62, Rus Pazarı, Azerbaycan.

Trabzon’un tarihi geçmişi uzun olan mahallelerinden birinde eski bir otelde temizlik işleri görevlisi olarak çalışan [Bakü 4], yukarıda bahsedilen kendini ayırt etme ve ötekini olumsuzlama üzerinden kurduğu anlatısında kullanılan söylemsel ve eylemsel stratejileri farklı bir patikaya çekmişti. [Bakü 4]’ün patikasından ilerlendirdiğinde “ama o da yaşlı benim gibi” ifadesi cinsel obje olarak kadının bedensel varlığını yaş ekseninde kesintiye uğratan bir söylem karşımıza çıkmıştı. Kendisi Çömlekçi mahallesinde oturmakta⁵⁸ ve işe

⁵⁸ Bu mahalle özellikle kiralara çok ucuz olması, Trabzon kent merkezine yürüme mesafesinde olması ve Trabzon limanının hemen arkasında yer alması nedeniyle göçmenler tarafından tercih edilmiştir. Söz konusu ticaret yıllarında mahallede “Rus pazarı (Avrasya pazarı) kurulmuştur ve zamanla mekânsal değişiklikler yaşanmıştır. Kafe ve otel sayısının artmasıyla Pazar ve ticaret ilişkilerinin yanı sıra seks işçiliğinin de yapıldığı bir mekâna dönüşmüştür. Mahalle günümüzde kentsel dönüşüm kapsamına alınmıştır. Fakat tarihi geçmişi uzun olan bu mahallede çok sayıda tarihi eser bina olduğundan yıkım çalışmaları aralıklarla sürdürülmektedir. Halen mahallenin bir kısmında yıkılmış binalar yer alırken bir kısmında oteller faaliyetlerini devam ettirmektedir. Çömlekçi mahallesinin bir diğer özelliği de Trabzon’un doğu yönündeki, ilçelere giden dolmuşların durağının burada yer almasıdır. Bu nedenle insan sirkülasyonunun fazla olduğu bir mahalledir.

gidip geldiği günlerde mahallede çalışan seks işçilerine ilişkin anımsadıkları bulunmaktaydı. Kendisine böyle bir soru yöneltilmemesine rağmen oturduğu mahalle ile mekânsal ilişkisini “uygun kiralar” nedeniyle “az para harcamak” için mecburi bir tercih olarak ifade etme gereği duymuştu. Mahalleyi de işi için gidip gelirken otobüse binmek zorunda olduğu bir yer olarak tarif etmişti yaşamsal faaliyetlerine ilişkin ayrıntılardan kaçınmıştı. Mahalledeki diğer kadın göçmenlerle ilişki ve diyalog kurmamayı tercih ettiğini belirten [Bakü 4]’ün, ses kaydı alındığı için çekimser bir üslup ve beden dili ile seks işçisi kadınları “öyle” ve “öyleler” kelimelerini kullanarak tanımlamayı tercih etmesi dikkate değerdi. İlk geldiği zamanlarda kendisi de pazarda çalışmış fakat pazarın başka mekâna taşınmasından sonra bir süre bakım emeğinde daha sonra da temizlik işlerinde çalışmaya başladığını ifade etmiştir:

“Yani girdim arada pazara (Rus pazarı) ama öyle o kadar değil... Yani ben işe oradan da eve yani, öyle arkadaşım yok oradan benim. Alışverişe gidiyorum çok az yani. Bir tane arkadaş var onunla alışveriş yapıyorum ama o da yaşlı yani benim gibi başka arkadaşım yok. Biliyorum var ama var öyleler görmek duymak istemiyorum yani onlarla konuşmak da istemiyorum ben ordan (çömlekçi mahallesi) otobüse biniyorum ama bakmıyorum Allah büyük ben evime gidiyorum. Hoş değil yani öyle bir şeyler... Ben böyle ses vermiyorum kimseye oradan gidiyorum geliyorum [Bakü 4], 63, Temizlik hizmetlisi, Gürcistan.

Göçmen kadınlarla yapılan görüşmelerde özellikle belirli milliyetten göçmenlerin kendi içlerinde dayanışma ağları kurdukları ve göçmen olmanın getirdiği yalnızlık duygusunu bertaraf etmek için bazı etkinlikler yaptıkları görülmüştür. Örneğin, hafta içi perşembe gününü izin günü olarak tercih eden [Kobuleti]⁵⁹, o günü özellikle talep ettiğini, yedi Gürcü arkadaşı ile aynı gün izin aldıklarını ve Çömlekçi mahallesinde ortaklaşa kiraladıkları bir evde sadece izin günlerinde alışveriş yapıp toplandıklarını ifade etmişti. Kendi yöresel yemeklerini yapıp geçen hafta üzerine deneyimlerini paylaştıklarını dile getirmişti:

“Geldim şimdi bugün eve gittik yemek yapıyoruz konuşuyoruz, biri gidiyor para gönderiyoruz eve öyle sevgi işte... Onlar bizim hepsi yani, konuşma yapıyoruz. Yedi kişiyiz, 200 lira kira veriyoruz hepimiz veriyoruz, yemekler yapıyoruz. Hiç işte anlatıyoruz, benim ne geçti, senin ne geçti, onun çocuğu hastalandı, onun patron öyle dedi öyle bir şey falan, evi arıyoruz evden

⁵⁹ İzin günü Perşembe olduğu için ve diğer günlerde köyüne gittiği günler hariç yatılı olarak bir evde erkek bir hastaya baktığından görüşmeyi perşembe gününe ayarlamıştık. Görüşmeyi kendisinin isteği üzerine Trabzon kent meydanına çok yakın ve sakin bir kafede yapmayı kararlaştırmıştık. Görüşmenin bitmesine yakın yanımıza yaklaşan 3-4 kişilik bir kadın grubunun kendisinin Gürcü arkadaşları olduğunu ve eve gitmek için onu beklediklerini belirtmişti. Görüşme bitiminde arkadaşları ile birlikte Çömlekçi mahallesinde bulunan evlerine gideceklerini oradan da akşam saatlerinde farklı bir mahallede bulunan çalıştığı eve döneceğini belirtmişti.

haber geldi biri diyor benim problem var öyle işte yani hayat... [Kobuleti], 47, Hasta Bakımı, Gürcistan.

Mahalleye ilk gelişi Trabzon'a ilk geldiği döneme denk gelen [Kobuleti], önce araçlar vasıtasıyla (daha önceden Trabzon'a gelen Gürcü arkadaşları) iş bulmuş ve daha sonra gelmiştir. Bu durum göçmen ilişki ağlarının iş bulma ve barınma konusundaki işlevselliği ve sınır ötesi faaliyetlerine işaret eden bir örnek olarak görülebilir. Göçmenlerin bir kısmı araçlar vasıtasıyla önce iş bulup daha sonra göç etmektedirler. Bir kısmı ise kısa ziyaretlerle çevreyi tanıma amaçlı iş gezileri denilebilecek kısa vadeli giriş çıkışlarda bulunup bilgi sahibi olmak istemiştir. İş bulmanın göç deneyiminden sonra değil, öncü göçmenlerin tavsiyesi üzerine Trabzon'a gelen ve çalışacağı insanlarla yine aracı kişiler yoluyla tanışarak daha sonra gerçekleştiği durumlar söz konusu olabilmektedir. [Kobuleti], Trabzon'a gelmeden önce İstanbul'da ev ve bakım hizmetleri konusunda göçmen işçilere iş bulma aracılığı yapan bir şirkette çalışmaktaydı. Trabzon'a göç deneyimi ile burada yaşadığı tedirginliği ve yeni tanıştığı göçmen kadınlara güven problemi yaşamasının nedenlerinin benzerini İstanbul'da da yaşadığını ifade etmiştir. Kalabalık ve büyük bir şehrin verdiği korku ve endişe durumuna ilaveten çalıştığı ortamda bulunan diğer göçmenlerin "geceleri" ne iş yaptıklarını bilmemesi durumunun güvensizlik kaynağı olduğunu belirtmişti. Örnekte katılımcılar arasında özellikle Gürcistan uyruklu olan grubun kendi içinde dayanışma ağları ve arkadaşlıkları olanlar vardı; fakat bu arkadaşlıkların büyük çoğunluğunun kendi ülkelerinden referanslarla tanıştıkları ile komşu ve akraba gruplarını kapsayan bir kesim olduğu görülmüştür. Nitekim bu duruma işaret eden en önemli gösterge Gürcistan'a gidecek olan her kimse ona verilen eşya ve para ile ailelerine yardım etmeleridir. Bu bağlamda giden kişiler, ailelerini tanıyan çevre içinde yer almaktadır. Diğer yandan daha önce bir tanışıklıkları olmayıp, çalıştıkları çevrede ilk defa karşılaştıkları göçmenlere ise mesafeli davranmaları bir emniyet sübabı olarak yorumlanabilir. Böylece güvende ve daha az riskle yaşadıkları hissine sahip olmalarından kaynaklı tedirgin oldukları gözlemlenmiştir:

"Arkadaşların evi vardı başta ev Çömlekçi 'de ilk oraya geldim ben ne zaman iş buldum, geldim oraya. Buldum iş aradım geldim. Ben gelirken buraya korktum; hem korkuyorsun, hem dil bilmiyorsun ama sonra alışıyorsun gücünü zorluyorsun korkmuyorsun. Niye korkuyordum biliyorsun, ben İstanbul büyük nereye gidiyordum, İstanbul büyük yol çok dikkatli bakıyordum geri nasıl gideceğim kaybedeceğim diye yani. Yol kaybedeceğim bittim ben yol kaybettim nasıl edeceğim her zaman öyle düşünüyordum. İzin günü ofise geliyordum orada kızlar var onlarla geziyorduk o kadar çok ki orda ama ben tanışmak istemiyordum öyle. Korkuyordum hepsiyle öyle olmaz doğru söylemiyorlar. Tanışacağım ama diyecek gel benimle nereye gider ne eder bilmiyor ben gece ne yapıyor gel diyecek benim eve ama öyle çok tanımamak lazım! Öyle burada da var duydum geçiyorum öyle tanışmıyorum tanımıyorum belki yalan söylüyor.

Öyle ne yapacağım ben istemiyorum. Ben çalışıyorum yok sorun. Bazı şeyler oluyor, beğenmiyorsun istemiyorsun ama ben çalışıyor para alıyor pişman değilim burada. [Kobuleti], 47, Hasta Bakımı, Gürcistan.

Trabzon'da Post Sovyet ülkelerden kadın göçmen olmanın anlamına ilişkin kadın anlatıları içinde göçmenlerin farklı stratejiler benimseyebildiğini ve bu yolla kendi yaşamında ne tür bir kimlik inşa etmeye çalışıyorsa ona ilişkin bir patikaya girdiğini görmek mümkün olmuştu. “Yabancı” olduğunu belli etmemek için konuşmama ve “yabancı kadın”larla bir arada olmanın bir mekânda görülmenin dikkat çekeceğine ilişkin ön yargı, bir takım davranış biçimlerinden sakınma ve arkadaş çevresine ilişkin seçicilikte özellikle göçmen kadınlarla ilişki kurmama yolunun benimsenmesini gerektirmişti. [Bakü 1]’e göre “dikkat çekme”nin koşulu “iki yabancı kadının” bir araya gelmesi ile sağlanmaktaydı:

“Yabancı istemem görüşmüyorum istesem yurt dışında konuşurdum onlarla. Azeri, Rus falan çevrem de yok ama olsa da istemem. Yani olsa da fazla muhatap olmak istemem çünkü iki kişi olsak o yabancı ben yabancı bir yere gitsek dikkat çekeriz. Bunlar nedir ne iş yapıyorlar diye o yüzden istemem. Bunlar necidir diye sorarlar. Ben isterim ki beni bilsinler tanışınlar ne iş yaptığını bilsinler diye. Rus pazarına gidiyor musunuz? Yok, gitmiyorum ben de eskiden öyle mal alırdım öyle transit mal alırdım ama oraya gitmiyorum yasak da yok hâlâ arkadaşlarım var orda devam ediyorlar. Kadınların çoğunu yolladılar şimdi Gürcüler vardır. Ama ben gitmem yani gerek yok oralara ne işim var. Ben muhatap olmak istemiyorum yani önceden giderdim çok önceden ama gitmiyorum çok oldu. Gerek de yok. Eşim kargo ile o işi yapıyordu ben de komşularıma mal alırdım orda satıyordum. O dönemde epey yaptım öyle sonra geldim buraya yapmadım daha. Artık çoğu da Hopa’da Pazar kuruldu artık oraya gelip satıyorlar. Artık bu arası transit eskiden Trabzon’da kalkındı bu işten ama şimdi burası bitti Laleli de aslında bitti artık bir ara herkes oraya dadandı” [Bakü 1], 42, Eski Bavul Turisti, Azerbaycan.

Mekânsal olarak “yabancı” “kadın olgusu ile ilişkilendirilen Çömlekçi mahallesinde seks işçiliğinin görünürlüğünü yaşadığı bir olayı paylaşarak söz konusu mekâna ilişkin deneyimini aktaran [Batumi 2]’nin mahalledeki seks işçiliği ve bu işte çalışan kadınların çalışma koşulları hakkındaki görüşleri anlatının satır aralarından okunabiliyordu. İfadelerinden akılda kalan “sana göre yemek yok burada” cümlesi kendisine olayın geçtiği mekânda çalışan başka bir kadın tarafından söylenmişti ve farklı iş kollarında çalışan kadınların yaptıkları iş bağlamında geliştirdikleri söylem biçimleri Trabzon’da kadın göçmenlerin farklı çalışma alanlarına ilişkin bir resim çizmeye yetmişti. Nitekim benzer bir olumsuzlama ile mekânda karşılaşan kadınların yaptıkları iş (seks işçiliği için erkeklerle pazarlık) ile kadınların “bedensel görünimleri” ve “davranış biçimleri” arasında bir ilişki kurulmuştu. Gözlemlenen mekân ve kişileri tarif etmek için kullandığı “sigara içme”, “öyle böyle konuşma” ve “makyajlı kadın” ifadeleri, tipleştirilmeye ilişkin kullanımlardı. Anlatıda “öyle böyle konuşma”

olarak tarif edilen konuşma biçimi ile seks işçiliği özdeşleştirilmişti. Konuşmanın içeriğinden çıkardığı yargı, ona göre gayri ahlaki bir boyuttaydı. Bu söylem ve stereotipleştirme Aydın'ın da Trabzon'da yabancı uyruklu kadın olgusu ve toplumsal yaşama etkisi açısından yaptığı araştırmada ortaya koyduğu sonuçlara⁶⁰ benziyordu. Fakat tiplendirilmiş kadın göçmen kimlikleri ile seks işçiliği arasında ilişki kuranlar, bu kez aynı göç nedeni ve çalışma koşullarına sahip olmasa da aynı mekânda göçmen olan gruba dâhil olan kadın göçmenlerdi.

“Çömlekçi 'ye gittim ben kötü bir yer duydum bir şeyler kötü bir şeyler gördüm da yani. Benim bir anım var anlatayım: ben bir gün Gürcistan'a gidiyordum Trabzon'a gittim. Ben bilmiyordum Çömlekçi böyle bir şeyler var. Otobüs kalkacaktı orda yakın hemen nerde otobüs hemen karşısında idi. Ben de yola gidecektim acıktım. Böyle karşıda vardı böyle yemek bir şeyler ben bilmiyorum kalkmadan otobüs gittim dışarıda yazıyordu börek mörek gittim ben de almaya. Böyle içeri girdim masalar var kadınlar var makyajlı açık kadınlar ama kimse bir şeyler yemiyorlar. Oturuyorlar konuşuyorlar gülüyorlar ama ben şaşırdım ama ben dil de çok bilmiyordum. Ben adama yemek sordum, adama yemek bişey var mı diye ama kadın geldi yanıma “sana göre yemek yok burada” dedi bana ben utandım şaşırdım çıktım tabi anladım ama salak değilim makyajlı, sigara içiyor karılar öyle böyle konuşuyorlar. Adam bir şey demediler çıktım dışarı. Otobüse gittim. Televizyonda duydum nasıl kandırdılar getirdiler buraya falan çalıştırıyorlar pasaport alıyorlar ama hep de öyle kandırılarak değil bence. Bence para için de yapan var bence çalışmak istemeyen başka iş yapmıyorlar daha rahat istiyorlar. Belki de benim gibi eve durmak istemiyorlar belki de o iş daha kolay geliyordur onlara bilmiyorum belki psikoloji öyledir” [Batum 2], 62, Yaşlı Bakımı, Gürcistan.

Yukarıdaki katılımcıların anlatılarında seks işçiliği ile insan ticareti arasında kurulan bir bağlantının olmaması önemli bir ayrıntıydı. Ulus-ötesi göçler insan ticareti ve zorla seks işçiliği yaptırılan kadınların da içinde bulunduğu bir boyutta ele alınmaktaydı. Buraya kadar geline nokta seks işçiliğinde gönüllü çalışma düşüncesi olduğunu düşündürten anlatılardan farklı olarak [Kutaisi 1], kadın göç olgusunun çok önemli bir noktasına değinmişti. Trabzon'un doğu ilçelerinden birinde yatılı olarak yaşlı bakımında çalışan [Kutaisi 1] Trabzon'a geldiği günlerde ki bunu mecbur kaldığı işler dışında yapmadığını ifade etmiştir, söz konusu mahallede bulunan dolmuş durağını kullandığından mekâna ilişkin gözleme sahipti. Buradan hareketle seks işçiliğinde rızaya dayalı çalışanlardan çok daha fazla bir kitleyi oluşturan zorla çalıştırma konusu, kadın göçlerinin örtük ve sınırlı sayıda çalışma ile anlamaya çalışılan bir toplumsal sorunu simgelemektedir denilebilir. [Kutaisi 1] göç deneyimine bağlı Trabzon'da yaşadıklarını ifade etmeye çalıştığı anlatısından seks işçiliği ve buna bağlı etiketlemelerin göçmen kadınların yaşamlarında nasıl

⁶⁰ Aydın, a.g.e.

bir yer teşkil ettiğini, sınırın diğer tarafında değil göçü deneyimledikten sonra anladığını dile getirmiştir. Bu da kendisini söz konusu mahalle ve Trabzon'da çalışan seks işçileri konusunda bilinmesi gereken bir durum olduğunu düşünen çalıştığı evdeki kadınların sözlü uyarıları ile gerçekleşmiştir. Burada işverenin evinde çalıştırdığı kadın göçmene karşı dikkatli olması ve belki de davranışlarını ona göre ayarlaması konusunda bir beklenti içine girdiği damgalanmış kadın yaşamlarından söz konusuydu. Esnek ilişki biçimlerinin görüldüğü söz konusu işçi işveren ilişkisinin evrildiği ve bir aile üyesini herhangi bir konuda uyarır gibi bir uyarı biçiminin çalışana karşı kullanıldığı bir durum mevzubahistir. “Ev işlerinde, iş ilişkilerinde güç ilişkilerinin nasıl konumlandığına dair bağlamsal bir anlayışla bakılarak enformel ağlar ve iş kültürü ”nde⁶¹ görünmezlik altındaki ilişki biçimleri ortaya konulabilir. Belkıs Kümbetoğlu ve Diğerleri 'ne göre işveren açısından esnekliğin rekabet konusunda önemli görülmesine karşın, işçiler açısından iş güvencesinden yoksunluk, iş koşul ve ilişkilerinin keyifleşmesi gibi bir dizi durumu beraberinde getirebilmektedir⁶². Ev ve bakım hizmetlerinde istihdam edilen kayıtlı ya da kayıtsız çalışan kadın göçmenlerin evden ayrıldıkları sürelerde nereye gittikleri, kimlerle görüştükleri konusu işveren tarafından merak edilebilmektedir. Dahası ve en önemlisi toplum tarafından kadın göçmenlerin dâhil olduğu düşünülen ve ahlaki sorun olarak görülen alanlara (seks işçiliğiyle ilişkilendirilen kişi ve mekânlar) ilişkin ne kadar bilgiye vakıf olduğu merak konusu olabilmektedir. [Kutaisi 1], mahalleye ve mahallede olduğu varsayılan olaylar hakkında bir fikrinin olmadığı kendisinin de bu işlerle bir ilgisinin bulunmadığını vurgulayarak anlatmaya çalışmış ve işverenleri tarafından bu konuda uyarıldığını aktarmıştı:

“Gelinle beraber gittik sigorta işlemlerini o zaman oradan hemen minibüse bindim geldim. Ordayken bilmiyordum sonra geldim dediler bil diye. Kötü bir şeyler var biliyorum hemen araba biniyorum. Benim öyle bişey bilmem de alakam öyle bir şeyim yok. Ben yaşamadım öyle bişey ama duydum. Onlar kandırılanlar vardır bence ama böyle işler kim istemezse yapmaz zor durumda olanlar bilmem ama istemezse yapmaz yani benim akraba da yok öyle işler” [Kutaisi 1], 54, Yaşlı Bakımı, Gürcistan.

“Rus pazarına, yok ben ne yapacağım orda işim yok... Hem orda Gürcü yok. Orası oldu hep... Yani bilmiyorum. Çömlekçi 'de iken pazar kötüydü orda kadınlar var orda... Yani Allah korusun... Çok kadın vardı ben tanımiyorum benden uzak olsun, orda duruyorlar bekliyorlar... Allah hepsini korusun ama bilmiyorum... Ama ben bilmiyorum ne iş yapıyorlar ne düşünüyorlar. Ben yani oradan gitmiyorum bizim ev yukarda oradan ne zaman Batum'a gidecem o zaman oraya gidiyorum otobüse ama bana kimse bişey demedi, sen istemiyorsun

⁶¹ Gül Özyeğin, *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.166-167.

⁶² Belkıs Kümbetoğlu- İnci User- Aylin Akpınar, *Kayıp İşçi Kadınlar: Kayıtdışı Çalışmaya Dair Bir Alan Araştırması*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2012, s.21-23.

o zaman sana kimse parmak bile dokunamaz! Gidip gelirken problem yok yani öyle laf atma falan. Merdivenden eve çıkıyoruz haftada bir yani. İsteyerek mi çalışıyorlar bilmiyorum ben yapamam öyle ben bilmiyorum benim aile var kocam var ama ben bilmiyor onların ne var ne yok yani anlamam ki onları...” [Kobuleti], 47, Hasta Bakımı, Gürcistan.

Kimlik olarak göçmenliğin farklı kimlikler ile ilişkilendiğinde söz konusu mekâna dair kadın göçmenlerin deneyimlerinde farklı patikaların izleri vardı. Kendi deneyimlerine ve göç öncesi yaşamışlıklarına referansla farklı anlatılarda izi sürülebilen bu patikalar, yaşam mücadelesi ile kat edilmişti. Kadın olmak, göçmen olmak, “Rus kadın olmak, “Nataşa” etiketinden kaçmak gibi birçok mücadele alanının mekân içindeki tezahürleri anlatılarda görülmektedir.

Sonuç Yerine

Trabzon’da çalışan ya da daha önce çalışmış olup işi bırakan fakat hâlen Trabzon’da ikamet eden, araştırmaya katılan kadınların ortak noktaları; daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak umuduyla yola çıkmaları ve mekânsal olarak tercih ettikleri Doğu Karadeniz coğrafyasında kendi yaşam öykülerinin öznelliğine rağmen benzer göçmenlik hâllerini deneyimlemeleridir. Göçmen kadınların ev ve bakım hizmetlerinde çalışmaları toplumsal teması sağladığından sosyal değişmeye de etki etmiştir. Kamusal alanın ilk zamanlar “yabancı”ları olan kadınların bir kısmı zamanla Trabzonlu kadınların evlerinin çalışanları konumuna gelmiştir. İş ve mekân anlamındaki bu değişim ve dönüşüm, kamusal alanda çalıştıkları iş şartları nedeniyle 1990’lı yılların toplumsal cinsiyet ve kamusal alan deneyimi bağlamında erkeklerle daha fazla olan toplumsal teması, kısmen Trabzonlu kadınlarla işçi işveren ilişkine evrilmiştir. Bu bağlamda toplumsal etkileşim süreci, göçmenlerin “Rus kadın” tanımlaması altında kimliksizleştirilen yaşamlarının farklı kimliklerle görünür olabilmesine kapı aralamıştır. Cinsiyetlendirilmiş bir süreç olarak göç, bu bağlamda göçmen olmayanların da toplumsal cinsiyet bazında farklılaşan toplumsal konumlarından kaynaklı farklı deneyimlere sahip olmalarına etki eder. Göçmen kadınların kim oldukları, nereden geldikleri, neden geldiklerine ilişkin paylaşılan kadınlık deneyimleri toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ve kadın mağduriyet alanlarında ortak paydada buluşma sağlayabildiği ölçüde “sınırlar” dâhilinde dostluk ve arkadaşlık ilişkilerinin kurulmasına zemin hazırladığı görülmüştür. Kadınlar arası gelişen bu toplumsal etkileşim süreci Trabzonlu kadınların daha önceki yıllarda adlarını “Nataşa”, “Rus” olarak bildikleri, eğer kamusal alanda bir karşılaşma yaşanmadıysa hayali bir bedenle tasavvur ettikleri göçmen kadınların, farklı kimlik ve milliyetlere sahip olduklarını öğrenmelerine etki etmiştir. Alan araştırmasında görüşmelere “misafir” olan işverenlerin göç nedenlerinden bahseden çalışanlarının anlattıklarını destekleyen beden dilleri ile “iş yok güç yok mecbur geliyorlar çalışmaya ne yapsınlar” söylemleri mağduriyet ve kaygılar noktasında kadınlar arasında ortak bir paylaşım zemini

oluşturmuştu. Öte yandan etkileşimin diğer boyutu işçi işveren ilişkileri altında kadınların öznellik deneyimleri ve iktidar ilişkileridir. İşverenlerin kendi hiyerarşik konumlarını perçinleyen bu söylemler, işçi ve işveren pozisyonundaki kadınlar arası iktidar sınırlarının da altını çiziyordu. Belirli düzeyde gözetim altında tuttukları çalışanlarının çarşı pazar izinlerinde kimle ne yaptıkları, nerelerde zaman geçirdikleri işverenler tarafından örtük bir şekilde izlendiği katılımcıların çalışma koşullarına ilişkin anlatılarında dile getirilmiştir. Bu noktada göçmen kadınlar iş ortamlarında “sorun yaşamama” ve “etiketli kimlik (seks işçisi)” ve yaftalama korkusu ile işverenlerle müzakere içine girdikleri görülmüştür. Bu hâliyle işçi işveren ilişkilerinden çok “kendilerinin iyiliğini düşünüp bazı mekân ve işler konusunda uyarılarda” bulunan “abla, hala, teyze” gibi sıfatlarla bahsettikleri patronlar ile “hayali akrabalık” ilişkisi kurulmaktadır. Göçmen kadınlar, işverenleri ile aralarında kurulan güven mekanizmasının sarsılmaması ve olası yanlış anlaşılmanın önüne geçilmesi için örneğin kentte göçmen kadınlarla özdeşleştirilmiş mahalle konusunda dikkatli olma ve mümkünse bu mekânlara gitmeme gibi bir takım “önlemler” almaktadırlar. Bu durumun tersi örneklerle de rastlamak mümkündür. 1990’lı yıllarda kadın göçmenlerin hem ticari ilişkilerini yürüttükleri, hem de burada bulunan otellerde ikamet ettikleri bir mekâna dönüşen Trabzon Çömlekçi Mahallesi’nin, seks işçilerinin bu bölgede görünürlük kazanması ile kentsel bir mekân olarak cinsiyetlendirilmiş ve “Rus kadın” kimliği ile özdeşleştirildiği görülmüştür. Bavul ticareti hareketliliği sonrasında ortaya çıkan “Nataşa” söylemi ve damgası Çömlekçi Mahallesi’nin damgalanmış bir mekân olarak kentin toplumsallığında yer almasına etki etmiştir. Hatta bu söylem ve damgadan hem göçmenler hem de göçmen olmayan kadın ve erkekler farklı şekillerde etkilenmişlerdir. Toplumsal ve gündelik yaşamda kadınların deneyimledikleri eşitsizliklere, ulus-aşırı alanlarda göçmen olarak eklemelenen dezavantajlı durumlar olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Trabzon’da göçmen kadın olmanın yanı sıra “Rus kadın” olmak, çok daha fazla “uzak durma” ve “tutunma stratejileri”ni bir araya getiren zor ve mücadele gerektiren koşulları çağrıştırmaktadır.

KAYNAKLAR

AKALIN, Ayşe, “Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey”. *European Journals Women’s Studies*, 14; 209, 2007, ss.209-225.

AKYÜZ. Latife, *Ethnicity and Gender Dynamics of Living in Borderlands: The Case of Hopa- Turkey*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

ALTUNKAYNAK, Vodina, Selin, “Toplumsal Cinsiyet ve Göç Araştırmalarına Araştırmacının Konumsallığı: ‘Patriarkal Pazarlık’ Kısacasında ‘Kız

Başına' Araştırma Yapmak", Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları, SU Gender ve GAR Ortak Yayını, İstanbul 2020, ss.122-142.

AYDIN, Sibel, *Post-Sosyalist Ülkelerde Açığa Çıkan İş Gücü ve Trabzon'da Yabancı Uyruklu Kadın Olgusu*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006.

BAKIREZER, Güven, "Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Çöküşü", *Trabzon'u Anlamak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, ss.25-96.

BAUMAN, Zygmunt, *Bireyselleşmiş Toplum*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005.

BİEHL, Kristen - DANIŞ, Didem, "Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları", *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları*, SU Gender ve GAR Ortak Yayını, İstanbul 2020, ss.8-18.

BORA, Aksu, *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeli ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

BOZOK, Mehmet, "Yoksullaşma, Sağlık, Trabzonspor Taraftarlığı ve Nataşaların Gölgesinde Trabzon Erkekliği", *Karardı Karadeniz*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss.413-444.

BOZOK, Mehmet, *Constructing Local Masculinities: A Case Study From Trabzon*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013.

CASTLES, Stephen.- MİLLER, Mark, J, *Göçler Çağı - Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

CONNELL, R.W, *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998.

ÇAKMAK, Sermin, "Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, Cilt: 2, Sayı: 2. 2010, ss.51-62.

DAVİDOFF, Leonore, *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

ERDER, Sema, "Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye "Göç Alan" Ülke mi?" *Mübeccel Kıray İçin Yazılar*, Bağlam Yayınlar, Ankara 2000, ss.235-261.

ERDER, Sema, "Yabancısız Kurgulanan Ülkenin Yabancıları", *Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*, Derin Yayınları İstanbul 2007, ss.1-83.

ERDER, Sema, "Zor Ziyaret: Nataşa Mı? Döviz Getiren Bavul Mu? Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Gelen Kadınların Emek Piyasasına Girişi", *21. Yüzyıla girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, ss.191-218.

ETİLER, Nilay. - LORDOĞLU, Kuvvet, "Göçmenlerin Sağlık Sorunları: Ev Hizmetlerinde Bir Alan Araştırması" *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu*, İstanbul: Petrol-İş Yayını-113, İstanbul 2010, ss.93-119.

FAİST, Thomas, *Uluslararası Göç ve Ulaşımı Toplumsal Alanlar*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2003.

GOFFMAN, Erving, *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, Heretik Yayınları, Ankara 2014.

GÖKMEN, E. Çisel, “Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Bölgesinde Turizmde Çalışan Göçmen Kadınlar” *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2011/1, ss.201-232.

GÜLCÜR, L. ve İLKKARACAN Pınar, “The Natasha Experience: Migrant Sex Workers From The Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey”, *Womens Studies International Forum*, 25, No. 4, 2002, ss.411-421.

HANN, Indiko. Beller, *Doğu Karadeniz’de Efsane Tarih ve Kültür*, Çivi Yazıları, İstanbul 1999.

HANN, M. Chris – HANN, İldiko Beller Hann, *İki Buçuk Yaprak Çay: Doğu Karadeniz’de Devlet, Piyasa, Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

JAMES, Selma, *Cinsiyet, Irk, Sınıf, Kadınlardan Yeni Bir Perspektif*, Bgst Yayınları, İstanbul, 2010.

KALAYCIOĞLU, Nevzat, *Sovyet Turistlerinin Trabzon’da Sınır ve Kıyı Ticaretinin Doğu Karadeniz Bölgesinde Meydana Getirdiği Ticari Hacim*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1992.

KALAYCIOĞLU, Sibel- RİTTESBERGER, Helga, *Cömert “Abla”ların Sadık “Hanım”ları: Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar*, Su Yayınları, İstanbul 2001.

KÜMBETOĞLU, Belkıs - User, İnci - Akpınar, Aylin, *Kayıp İşçi Kadınlar: Kayıtdışı Çalışmaya Dair Bir Alan Araştırması*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2012.

KÜMBETOĞLU, Belkıs, “Göç Araştırmalarında Nasıl Sorusu”, *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss.49-85.

LEFÉBVRE, Henri, *Gündelik Hayatın Eleştirisi II: Gündelik hayat Sosyolojisinin Temelleri*, Sel Yayınları, İstanbul 2013.

LEFÉBVRE, Henri, *Mekânın Üretimi*, Sel Yayınları, İstanbul 2014.

LORDOĞLU, Kuvvet, “Türkiye’de Çalışma Hayatının Bir Parçası Olarak Yabancı Çalışanlar”, *Türkiye’ye Uluslararası Göç, Toplumsal Koşullar- Bireysel Yaklaşımlar*, Kitapyayınevi, İstanbul 2007, ss.89-109.

MOLLARD, Blandine, “Kadın ve Göç: Göç Deneyimi Boyunca Sağlığın Geliştirilmesi” *Göç ve Kadın Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara 2010.

MOROKVASIĆ, Mirjana, “Gendering Migration”, *Migracijske i Etničke Teme*, 30 (3), 2014, ss.355-378.

NAHYA, Z. Nilüfer ve HARMANŞAH, Rabia, “Kendini ve Ötekini Yazmak: Alan Araştırması ve Deneyim”, *Etnografik Hikâyeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri*, Metis Yayınları, İstanbul 2016, ss.17-34.

NDİAYE, Ndioro, “Göç Kadınları Tehlikeli, Kirli, Aşağılayıcı İşlerde Çalışmaya Zorlanıyor” *Uluslararası Göç ve Kadın Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları:12, İstanbul 2007, ss.20-23.

ÖZKUL, Derya, “Ulus-Ötesi Göç: Uluslararası Göç Yazınında Yeni Bir Paradigma”, *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss.483-500.

ÖZTAN, Ece, “Feminist Araştırmalarda Yöntem” Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları, Dipnot Yayınları, Ankara 2016, ss.271-290.

ÖZYEGİN, Gül, *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

SCHİPPER, Mineke (2019). *Bir Kemikten Bin Söze// Dünya Atasözlerinde Kadın*, Delidolu Yayınları, Ankara 2019.

SENNETT, Richard, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011.

TOKSÖZ, Gülay, ERDOĞDU, Seyhan ve KAŞKA, Selmin. *Türkiye'ye Düzensiz Emek Göçü ve Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Durumları*, International Organization for Migration (IOM),Türkiye 2012.

ULUTAŞ, Ü. Çağla - KALFA, Aslı. Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri. *Fe Dergi* 1/2, 2009, ss.13-28.

ÜSTÜN, İlknur. “Trabzon’un Misafirleri”, *Trabzon’u Anlamak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, ss.361-402.

YÜKSEKER, Deniz, *Laleli- Moskova Mekiği: Kayıt Dışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

